

R(01)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POSTMEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

DOSSIER

Urbanisme i espai públic
en les ciutats baixmedievals del
nord-oest de la Mediterrània

CR

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Amb el suport de:

Fundació
Agbar

R (01)

Rodis

JOURNAL OF MEDIEVAL
AND POSTMEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Amb el suport de:

Fundació
Agbar

DOSSIER

**URBANISME I ESPAI PÚBLIC
EN LES CIUTATS BAIXMEDIEVALS DEL
NORD-OEST DE LA MEDITERRÀNIA**

URBANISM AND PUBLIC SPACE
IN THE LATE MEDIEVAL CITIES OF THE
NORTHWEST OF THE MEDITERRANEAN

Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology - 01

© Material editorial i organització / [Editorial material and organization](#):
Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

Equip editorial, objectius de la revista i instruccions per als autors i política editorial / [Editorial team, magazine objectives and instructions for authors and editorial policy](#):

www.documentauniversitaria.media/rodiss

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISSN: 2604-6679

ÍNDEX / INDEX

Presentació

Presentation

7

Josep Burch

DOSSIER

URBANISME I ESPAI PÚBLIC EN LES CIUTATS

BAIXMEDIEVALS DEL NORD-OEST DE LA MEDITERRÀNIA

URBANISM AND PUBLIC SPACE IN THE LATE MEDIEVAL CITIES
OF THE NORTHWEST OF THE MEDITERRANEAN

La trama urbana de Besalú a la baixa edat mitjana:

Evolució i característiques d'un model marcat per l'orografia

The urban plot of Besalú in the late Middle Ages: Evolution and characteristics
of a model marked by orography

9

Joan Frigola Torrent

La transformation des villes au bas Moyen-Âge entre Valence et Pise

The transformation of the towns in the late Middle Ages
between Valence and Pisa

23

Bernard Gauthiez

Girona a l'edat mitjana. L'urbanisme

Girona in the Middle Ages. Urbanism

51

Josep Ma Nolla, Jordi Sagrera

L'urbanisme de la vila de Roses (segles XI-XVIII):

La complementarietat de les fonts d'informació

The town planning of the town of Roses (11th-18th centuries):
The complementarity of information sources

69

Marcel Pujol i Hamelink

PRESENTACIÓ

PRESENTATION

Rodis. Journal of Medieval and PostMedieval Archaeology és una revista d'arqueologia, editada per la Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic, constituïda l'any 2018 per la Universitat de Girona i l'Ajuntament de Roses, amb la col·laboració de la Fundació AGBAR i la Fundació Girona: Universitat i Futur. La missió de la Càtedra és la de transferir coneixement arqueològic. Per tant, l'edició d'aquesta revista, conjuntament amb altres accions, persegueix l'assoliment d'aquesta missió.

La focalització en les èpoques medieval i moderna tampoc no és atzarosa. En primer lloc perquè l'edició d'una revista dedicada específicament a les arqueologies medieval i postmedieval és una acció destinada a contribuir a la transferència científica de les múltiples activitats i accions de recerca que es desenvolupen arreu en aquests àmbits del coneixement i moltes vegades mancades de canals de difusió específics. En aquest sentit, la revista està orientada a la presentació de treballs originals, no publicats anteriorment, de recerca arqueològica que aportin dades noves o noves metodologies que ajudin a millorar la investigació en aquest àmbit del coneixement. Per tant, accepta tant estudis de casos circumscrits a un lloc particular o de síntesi, ja siguin territorials o temàtiques, com de teoria o metodologia. I en segon lloc perquè en conjunt la Càtedra ha decidit centrar la seva activitat en la recerca arqueològica de les èpoques medieval i moderna, atès que a Roses, seu de la Càtedra, hi ha un important patrimoni arqueològic i arquitectònic d'aquests períodes històrics, que s'exemplifica especialment en una vila medieval i en una fortificació moderna que s'han conservat excepcionalment fins a l'actualitat. Entre les activitats que desenvolupa la càtedra centrades en aquestes èpoques es poden esmentar, entre d'altres, la realització de seminaris internacionals de periodicitat anual, cicles de conferències, o un curs internacional d'arqueologia medieval i postmedieval.

Els articles publicats a cada número de la revista s'agrupen en dos grans blocs. El primer, anomenat «Dossier», inclou articles que fan referència a una mateixa temàtica, que, tanmateix, pot ser tractada i estudiada de diferents maneres, responent al caràcter multidisciplinari de la revista. El segon bloc, anomenat «Vària», és de temàtica lliure dins del gran àmbit d'estudi de l'arqueologia medieval i postmedieval.

Per al número 1 de la revista s'ha dedicat el dossier a l'urbanisme i espai públic en les ciutats baixmedievales del nord-oest de la Mediterrània. Tal com hem esmentat la revista és una més de les accions de la Càtedra. En aquest sentit, es va voler vincular la temàtica del primer dossier amb la d'altres accions que han marcat el seu primer any. Una de les prioritats de la Càtedra és ampliar el coneixement de la trama urbana de la vila medieval de Roses. Per aquest motiu, durant l'any 2018 s'ha iniciat l'excavació d'un dels seus carrers, concretament el Major, durant el Curs Internacional d'Arqueologia Medieval i Moderna Ciutadella de Roses. No és un intervenció aïllada atès que tindrà continuïtat en els propers quatre anys en el marc d'un projecte de recerca aprovat per la Generalitat de Catalunya. En aquesta mateixa línia el primer dels seminaris internacionals organitzat per la Càtedra es va dedicar a la mateixa temàtica, amb l'objectiu d'aplegar investigadors de reconegut prestigi que haguessin centrat la seva recerca en aquesta qüestió.

En aquest primer número es publiquen quatre articles. Un d'ells se centra en les ciutats de la baixa edat mitjana entre Valence i Pisa. Els altres tres, focalitzen el seu estudi en l'urbanisme de la Catalunya vella: Girona, Besalú i Roses. Des del consell editorial volem agrair als seus autors la confiança posada en una revista científica de nova creació. Encara que sigui de manera incipient, la publicació de treballs de recerca que fan referència a realitats geogràfiques diferents és una mostra de la voluntat de la càtedra de transferir internacionalment, a través de la revista Rodis, la recerca arqueològica centrada en les èpoques medieval i moderna realitzada en territoris diversos amb l'objectiu de posar en discussió problemàtiques que poden ser compartides.

DOSSIER

URBANISME I ESPAI PÚBLIC EN LES CIUTATS BAIXMEDIEVALS
DEL NORD-OEST DE LA MEDITERRÀNIA

URBANISM AND PUBLIC SPACE IN THE LATE MEDIEVAL CITIES OF THE
NORTHWEST OF THE MEDITERRANEAN

Pages

9-23

Received date

24-08-2018

Acceptance date

17-10-2018

LA TRAMA URBANA DE BESALÚ A LA BAIXA EDAT MITJANA: EVOLUCIÓ I CARACTERÍSTIQUES D'UN MODEL MARCAT PER L'OROGRAFIA

THE URBAN PLOT OF BESALÚ IN THE LATE MIDDLE AGES:
EVOLUTION AND CHARACTERISTICS OF A MODEL MARKED
BY OROGRAPHY

DOI: https://doi.org/10.33115/a/26046679/1_1

Joan Frigola Torrent

Arqueòleg col·laborador de l'Ajuntament de Besalú

Codi Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3756-4091>

Paraules clau

Besalú, Urbanisme medieval, Baixa edat mitjana, Evolució urbana

Key words

Besalú, Medieval Urbanism, Late Medieval Period, Urban evolution

Resum

El nucli antic de Besalú, ocupat de manera pràcticament continuada des d'inicis de l'edat del ferro, s'alça estratègicament al capdamunt d'un petit turó de fàcil defensa, flanquejat pels cursos del riu Fluvià i la riera de Capellada. L'auge polític i econòmic assolit durant el període carolingi, moment en què la població esdevingué capital comtal, es va mantenir en menor o major grau durant bona part de l'edat mitjana i va anar acompanyat d'una expansió urbana contínua. A mesura que la vila creixia, l'urbanisme es va haver d'anar adaptant a un seguit de condicionants orogràfics i hidrogràfics, alguns de difícil solució, que van acabar configurant una estructura urbana única i particular.

Abstract

The historical center of Besalú, continuously inhabited since the early Iron Age, is strategically placed at the top of a small hill flanked by the Fluvià river and the Capellada stream, which facilitated its defense. The economic and political zenith of Besalú was achieved during the Carolingian period, when the town became county capital. Such political and economic status was maintained, to a greater or lesser extent, during most of the medieval period and was matched by a continuous urban expansion. As the village grew, urban design had to be adapted to challenging orographic and hydrographic constraints that led to a unique and singular urban structure.

LA TRAMA URBANA DE BESALÚ A LA BAIXA EDAT MITJANA: EVOLUCIÓ I CARACTERÍSTIQUES D'UN MODEL MARCAT PER L'OROGRAFIA

INTRODUCCIÓ

La progressiva pèrdua d'influència i poder patida per Besalú durant els segles moderns, àmpliament superada a nivell econòmic i demogràfic per poblacions veïnes com Olot, Figueres o Banyoles¹, es veié també reflectida en una transformació urbanística lenta i poc agressiva que, a grans trets, va mantenir inalterada la trama heretada de la baixa edat mitjana. La vila, doncs, encarava l'entrada al segle XIX amb un aspecte que no devia distar massa del que tenia a les darreries del segle XV; certament havien desaparegut alguns edificis medievals singulars, com la sinagoga jueva o els banys públics cristians, ambdós del segle XIII, però l'estructura urbana en si, entesa com el conjunt de carrers i places, a penes havia canviat.

Molta més afectació, en canvi, van tenir les obres de modernització urbana esdevingudes durant el segle XIX i la primera meitat del XX, exemplificades per la rectificació d'alineacions de façanes per eixamplar alguns carrers i la construcció de carreteres, com l'anomenat *empalme* d'Olot —l'actual avinguda Lluís Companys—, que va suposar la destrucció integral del que en època medieval havia estat el barri del Torell (Mir 1995, 214-215). Afortunadament però, van tractar-se d'actuacions puntuals i localitzades, que van deixar poc senyal a les zones més centríques de la vila. Besalú, per tant, segueix essent avui dia un dels millors exemples conservats a Catalunya d'urbanisme medieval fossilitzat.

Atès que l'anàlisi en profunditat de la trama urbana baixmedieval de Besalú requeriria d'un estudi extens i enormement ambiciós, fet que s'escapa de les nostres pretensions, en el present article ens limitarem a oferir una visió de l'evolució urbana i a formular un seguit de consideracions generals sobre la seva estructuració i articulació, tot tractant tant els trets comuns compartits amb altres poblacions com aquells propis i definitoris de la vila, estretament lligats a una morfologia del terreny difícil i complexa.

1 Mentre que Olot formava part de la vegueria de Camprodon, Figueres i Banyoles pertanyien administrativament a la sotsvegueria de Besalú. Les vegueries i sotsvegueries foren suprimides pel decret de Nova Planta (1716) i el territori passà a organitzar-se aleshores en corregiments, tot seguint el model administratiu castellà. Besalú quedà inclosa en el corregiment de Girona, i tot i els dubtes inicials sobre si el lloctinent de corregidor havia de residir a Besalú o Figueres (Clarà 2015, 100-101), finalment l'antiga vila comtal fou l'escollida. Aquesta capitalitat, tanmateix, s'anà desplaçant a poc a poc en favor de Figueres, que el 1802 esdevindria oficialment alcaldia major.

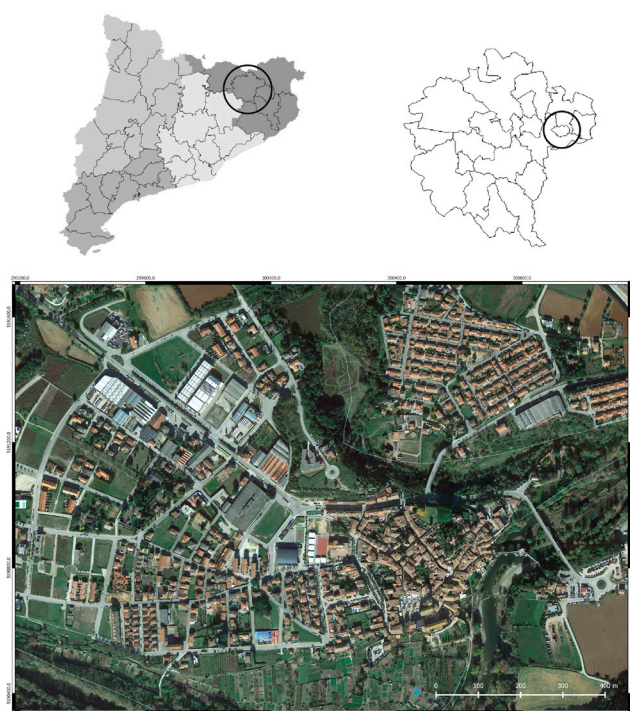

Figura 1. Situació de Besalú (ICGC).

Figura 2. Vista del perfil urbà de Besalú des del pont vell. S'aprecia l'important desnivell existent entre la riba del Fluvià i el capdamunt del turó de Santa Maria, amb gairebé 40 metres de diferència.

LA SITUACIÓ GEOGRÀFICA. UN EMPLAÇAMENT ESTRATÈGIC

La població de Besalú s'ubica a la conca mitjana del Fluvià, en una cruïlla de camins enormement estratègica a cavall de la plana empordanesa i dels primers massissos prepirinencs. Es tracta d'un pas natural usat des de la prehistòria amb finalitats transhumants, que possibilita un accés senzill i ràpid a l'interior del país seguint el curs del Fluvià. És precisament la privilegiada situació de l'emplaçament dins el territori (Fig. 1) el que permet explicar l'ocupació pràcticament continuada des d'inicis de l'edat del ferro i l'assoliment d'un paper polític protagonista en determinats períodes històrics, especialment a l'alta edat mitjana, moment en el qual Besalú s'erigí com a capital comtal.

Pel que fa a la situació immediata, el nucli antic s'alça al capdamunt d'una petita elevació de terreny amb forma de punta de llança que té com a indret més alt l'emblemàtic turó de Santa Maria, a 169 msnm, coronat per les restes de l'església homònima i on antigament també s'aixecava el castell comtal. No hi ha dubte que és un punt de fàcil defensa, flanquejat a sud i nord pels cursos del riu Fluvià i la riera de Capellada, que conflueixen a l'extrem oriental de la població. Entremig hi discorre el torrent de Ganganell, tributari del Fluvià, i que com es veurà més endavant fou necessari cobrir entre finals del segle XIII i la primera meitat del XIV per permetre el creixement urbà. Al nord-est de la vila s'eleva el turó del Torell (170 msnm), avui emmascarat per construccions modernes, però que ja quedà incorporat intramurs el segle XI (Sagrera 2010, 86-87).

Resulta evident que l'elecció inicial de Besalú com a lloc d'assentament, a dalt d'un turó, responia a unes condicions òptimes per al control i la defensa, però no pensades per a un posterior desenvolupament urbà (Fig. 2). Així, a mesura que aquest es va anar produint, especialment a partir d'època medieval, fou necessari

anar superant un conjunt de dificultats orogràfiques i hidrogràfiques encarregades de conferir a la trama urbana una ordenació única i particular, que res té a veure amb aquelles poblacions que van poder créixer de manera més planificada en un entorn pla i sense accidents. Paradoxalment, la mateixa situació geogràfica que va impulsar Besalú en l'escena política medieval com a punt fort dins el territori, és la que va condemnar-la segles més tard a una decadència lenta causada per l'escassa disponibilitat de superfície agrícola.

ORÍGENS I EVOLUCIÓ URBANA

Per bé que Besalú és conegut pel seu patrimoni medieval, amb la icònica imatge del pont vell travessant el Fluvià, les primeres notícies d'ocupació humana al nucli històric són molt anteriors i daten del primer ferro (650 – 600/575 aC) (Busquets, Fàbregas 1998, 150-151). Es fa difícil determinar, per les poques dades disponibles —una simple cubeta reblerta amb materials²—, si en aquests moments ja existia un assentament estable o bé si simplement hi havia una freqüentació puntual de l'indret per part de grups transhumants que recorrien el territori en busca de pastures pels ramats. També dèbils són els testimonis arqueològics de l'ibèric ple, limitats a material fora de context i a una única sitja de finals del segle IV aC o la primera meitat del III aC excavada a la Devesa (Frigola, Ferrer 2017, 124-125). Val a dir, tanmateix, que les dimensions d'aquest assentament indígena, potser sobredimensionat per la historiografia tradicional, no es coneixeran del cert fins que pugui explorar-se arqueològicament el turó de Santa Maria³, punt on probablement s'hauria situat l'hipotètic *oppidum*. L'escassetat de restes del període ibèric ple contrasta, en canvi, amb l'abundància de testimonis de l'ibèric final (segona meitat del segle III – segle I aC), amb diverses sitges i edificacions repartides per l'esplanada de la Devesa i en menor mesura a la zona de Capellada, que conformaven un nucli plenament consolidat.

Durant el període romà Besalú va viure el primer gran moment d'expansió, especialment durant l'alt imperi, quan la superfície urbana va estendre's força més enllà del turó (Frigola, Ferrer 2017, 127-131). En aquells moments la població consistia en una aglomeració urbana o *vicus* (Burch et al. 2013, 70-71) que si bé no va arribar a tenir mai la rellevància política i jurídica de ciutats com Girona o Empúries, sí que va desenvolupar un important paper estratègic i econòmic, fins i tot possiblement vertebrant un territori annex. La irrupció de Besalú en l'escenari polític carolingi, per tant, no és fruit d'una casualitat, sinó que se sustentava en un passat romà notable, avui ben conegut gràcies a l'arqueologia; així, quan el 817 apareix mencionat per primera vegada el *territorio Bisuldunense* (Sobrequés et al. 2003, doc. 7, 69-70), hom no pot deixar de veure-hi l'herència d'una divisió territorial anterior, versemblantment romana. Precisament sembla que va ser a inicis del segle IX (Sagrera 2010, 27), poc temps després de la conquesta franca de Girona, quan la població va dotar-se d'un primer recinte murat conegut en la documentació altmedieval com a *castrum bisulduni*⁴, que incloïa al seu interior el puig de Santa Maria, la Devesa i la part nord-oriental de l'actual carrer Tallaferro. A finals del mateix segle Besalú aconseguia independitzar-se del comtat de Girona, al qual s'havia mantingut lligat fins aleshores, i Radulf va esdevenir el primer comte privatiu.

2 Entre les peces recuperades, a més de diversos vasos ceràmics, hi havia dues fusaioles, un botó de bronze i una sivella calada també de bronze del tipus *Fleury*.

3 Els treballs de Sagrera al capdamunt del turó van limitar-se a l'espai ocupat pel temple medieval i per tant no van proporcionar testimonis de fases anteriors (Sagrera 2008, 304-309).

4 Cal entendre aquest *castrum* com una zona urbana fortificada (Sagrera, Sureda 2006, 116, 119) i no pròpiament com un castell.

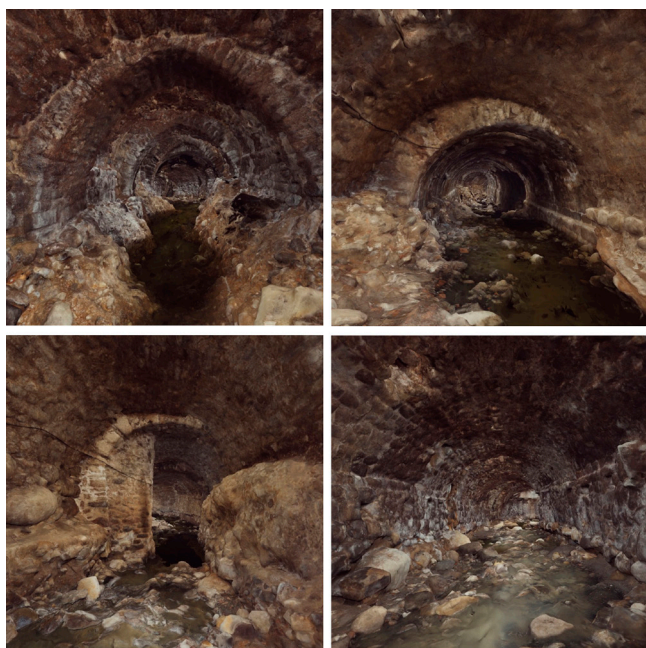
La consolidació de la població com a capital va suposar un increment demogràfic que aviat es va traduir en la formació de suburbis a l'entorn del *castrum*; un document del 977, sense anar més lluny, esmenta que l'església de Sant Vicenç —bastida a l'exterior del recinte murat— «...sita est in burgo Bisulduni» (Monsalvatje 1901, doc. CLXVIII, 225-227). Així, és habitual trobar en els textos dels segles X i XI els termes *burgo*, *vicus* i *suburbio* (Sagrera 2010, 8-9) en referència a les barriades crescudes a redós del turó. Cal recordar, a més, que el 977 el comte-bisbe Miró va fundar, a banda de la canònica de Sant Genís i Sant Miquel —futura catedral de Besalú—, el monestir benedictí de Sant Pere, situat als afores de la població i separat d'aquesta pel torrent de Ganganell.

Durant el segle XI, doncs, es feu necessària la construcció d'una nova muralla, que també s'acompanyà de la reforma integral del castell comtal promoguda pel comte Guillem I (Sagrera, Sureda 2006, 119-120). A grans trets el nou recinte, d'uns 650 metres de llargada, naixia de l'extrem septentrional de Santa Maria i es dirigia vers ponent, tot tancant l'església parroquial de Sant Vicenç i el turó del Torell. A continuació baixava fins trobar el torrent del Ganganell —que feia la funció de fossat defensiu— i el seguia fins a la seva desembocadura al Fluvià. D'allà vorejava la riba del riu en direcció nord-est i a l'alçada del pont efectuava un gir fins entregar-se a la vella muralla del Rocafort. Quedaven dins, per tant, la plaça on se celebrava el mercat, del qual ja es té notícia el 1027 (Pons, Palou 2002, doc. 21, 55-57), i l'església parroquial de Sant Vicenç, mentre que seguia fora el monestir de Sant Pere. També quedava incorporat, com s'ha comentat, el turó del Torell, més per una qüestió defensiva i militar —hagués resultat poc intel·ligent deixar a l'abast d'enemics un punt elevat just al costat de la vila, situat a una alçada similar al turó de Santa Maria—, que per les escasses possibilitats constructives que presentava la zona, que seria de les darreres en ser edificada.

La bonança dels segles XII i XIII deixà novament petit l'espai d'intramurs i ben aviat van començar a aparèixer nous ravals, el més important dels quals fou el

de Capellada, situat a l'extrem oriental de la població, que fins i tot disposava de parròquia pròpia ubicada a l'església de Sant Martí (1104). El 1171 era l'abat de Sant Pere qui rebia autorització del rei Alfons per edificar sobre una part del cementiri situat al davant del monestir (Sagrera 2010, 11), fet que desembocaria poc després en la formació del Prat de Sant Pere, que des d'un inici degué tenir una forma similar a l'actual. La densificació de la zona emmurallada era tanta, que fins i tot s'optà per enderrocar una part de la muralla del Ganganell i cobrir la riera homònima, que dividia la població en dos, a fi de guanyar espai urbanitzable. El procés de cobriment de la riera, completat entre finals del segle XIII i la primera meitat del XIV, fou un autèntic repte arquitectònic consistent en

Figura 3. Model fotogramètric del torrent de Ganganell, cobert entre finals del segle XIII i la primera meitat del XIV. (Bruno Parés – Ajuntament de Besalú).

la construcció d'un conjunt d'arcs i voltes que recorren de manera subterrània una llargada superior als 230 metres (Fig. 3). Es tracta indubtablement d'una obra civil de primera magnitud, amb escassos paral·lels coneguts a Catalunya, com podrien ser les restes del rec comtal de Girona a la zona del Mercadal.

Amb la voluntat d'encerclar bona part de les noves zones urbanes, Besalú encara emprendria el 1363, prèvia autorització de les obres dos anys abans per part del rei Pere III, l'edificació d'una ampliació murada que incorporava el carrer dels Assaonadors (Mir 1995, 142), format al damunt de l'estructura coberta del Ganganell, i el monestir de Sant Pere amb la gran plaça annexa. Atesa la situació de declivi general iniciada a mitjan segle XIV —la denominada crisi de la baixa edat mitjana—, amb caresties periòdiques d'aliments, epidèmies i un clima bèl·lic gairebé permanent, les noves muralles tardarien diverses dècades en acabar-se, i quan finalment es van enllestir la densitat demogràfica ja havia deixat de ser un problema. De fet, els límits urbans fixats per les muralles del XIV no serien sobrepassats fins entrat el segle XIX.

El segle XV va començar especialment amb mal peu per la vila, que va viure en primera persona els efectes dels terratrèmols de la sèrie olotina de 1427 i 1428, causants de grans danys materials. Els esments documentals són abundants i molt gràfics: en una carta dels jurats de Girona al rei Alfons del 10 de febrer de 1428 s'esmenta que «la vila de Besalun ha pres gran dany en destrucció de edificis» (Olivera et al. 2006, doc. 127, 285-287). El 12 de març el rei comunica al governador del Principat de Catalunya que «los hòmens de la vila de Besolú [...] la ruhina del terratrèmol los és sobrevinguda, per la qual són fora de lurs cases et quasi de tot lur bé» (Olivera et al. 2006, doc. 141, 291-292). En el mateix escrit el monarca demana al governador que els besaluencs siguin tractats amb especial protecció per tal que la vila «se puxa reparar». Pocs dies després, el 4 de maig, és novament el rei qui adverteix els oficials de Besalú, Girona, Camprodon o Figueres que l'abús als habitants de Besalú serà penat amb 1000 florins, ja que a causa del terratrèmol la vila està en un estat de pobresa extrema «...pauperate, miserabilitate ac calamitate satis a notorio constat» (Olivera et al. 2006, doc. 147, 293-294). Molt més apocalíptica és la descripció de la crònica hebrea conservada a l'Arxiu de Viena (Fontserè, Iglésies 1971, 171): «In alia vila magna vocata Besolú [...] infra murorum ambitum fuit terra aperta et scissa in pluribus locis, infra quas aperturas XVIII magna hospicia fuerunt subversa seu in abissum submersa, in quibus scissuris fundus minime reperitur».

La destrucció va comportar que molta gent quedés sense casa i s'hagués de desplaçar als afores de la població. Això motivà saquejos i robatoris als habitatges enderrocats, fins i tot de material constructiu i teules (Puigvert 1996, 25). Algunes esglésies quedaren severament afectades, com Sant Martí de Capellada o Santa Maria, que patí l'esfondrament de part de la volta de la nau (Sagrera, Sureda 2011, 269). El barri de Capellada, situat extramurs, quedà tan malmès que pràcticament s'abandonà; les excavacions arqueològiques portades a terme a l'indret revelen que l'ocupació del raval no continuà més enllà de mitjan segle XV (Frigola, Frigola 2012, 317). En qualsevol cas, no ens ha de resultar estrany que els danys fossin majors a Capellada que al centre

històric de la població, ja que era un suburbi humil, amb un urbanisme poc planificat i construccions modestes fetes amb senzills sòcols de pedra i parets de tàpia, que res tenien a veure amb les sòlides cases baixmedievales entre mitgeres característiques de l'urbanisme d'intramurs.

L'ESTRUCTURA URBANA BAIXMEDIEVAL: ORGANITZACIÓ I CARACTERÍSTIQUES

Una població, dos centres neuràlgics

Una vegada resseguida de manera superficial l'evolució urbana de Besalú, toca ara entrar a analitzar les diferents característiques de la seva organització en època baixmedieval. Convé recordar que a mitjan segle XIV la vila de Besalú s'estenia en un espai urbà d'uns 80.000 m², incloent els suburbis, on s'erigien uns 238 focs o cases (Iglésies 1962, 340), que es podrien traduir en uns 1000 o 1200 habitants⁵, prop de 200 dels quals s'estima que eren jueus (Grau 1997, 92). La vila, aleshores capital de sotsvegueria, constava d'un castell, un monestir benedictí, una canònica agustiniana, quatre esglésies —dues de les quals parroquials—, una sinagoga amb micvé, un hospital de pelegrins, un hospital de malalts i leprosos extramurs, banys públics, Cúria reial, notaria, Universitat o Consell municipal, Pia Almoina, presó, escorxador i forn públic, mercat setmanal... a banda d'acollir tots els càrrecs, laics i eclesiàstics, vinculats a les institucions esmentades.

La població estava dividida en dos centres neuràlgics diferents. D'una banda hi havia la plaça porxada, que representava el poder civil i econòmic de la població: era el lloc on se celebraven el mercat i les fires, on hi havia les mesures locals de gra, on es reunien les autoritats municipals (Mir 1995, 114)... Tenia un paper actiu en la vida de la vila —el trobador Ramon Vidal de Besalú, sense anar més lluny, situa a la *plassa de Bezaudun* una part de l'acció de la seva obra *Abril Issia*— i en ella hi convergien els grans carrers d'entrada i sortida de la població, que menaven a Figueres, Girona i Olot respectivament (Fig. 4). L'altre punt destacat era el puig de

Figura 4. Detall dels porxos de l'actual plaça de la Llibertat, que garantien que l'activitat comercial prosseguís en cas de mal temps. Al llarg dels darrers segles el nom de la plaça ha anat canviant segons el moment polític del país: plaza de la Constitución, plaça de la República, plaza de España...

5 Les conseqüències de la crisi baixmedieval poden copsar-se perfectament a través dels fogatges. Així, mentre que el 1365 Besalú comptava amb 238 focs, poc més d'un segle després, el 1497, només en tenia 129 (Iglésies 1991, 30).

Santa Maria, seu del poder militar, senyorial i eclesiàstic, testimoniat a través del castell i la canònica agustiniana de Santa Maria. A diferència de la plaça, Santa Maria era un indret més restringit, amb molta menys vida i dinamisme, si bé a causa de la seva posició predominant el creixement urbà s'havia anat produint de manera heliocèntrica a redós seu. Tot i que l'annexió de Besalú al casal de Barcelona el 1111 va suposar l'inici d'un govern absentista, el castell de Besalú va seguir jugant un paper important en bona part dels conflictes de la baixa edat mitjana, com la croada contra la Corona d'Aragó o la guerra dels armanyaguesos (Monsalvatje 1890, 103), i sembla que encara a principis del segle XIV era objecte de reparacions (Mir 1995, 106). La canònica agustiniana, pel seu costat, era hereva de l'antiga catedral de Sant Genís i Sant Miquel, i més enllà del paper religiós, actuava com a senyor feudal d'algunes zones vinculades a Besalú com el mateix barri suburbial de Capellada, del qual posseïa la major part de terres. La vila, doncs, s'articulava sobre la base d'aquesta bicefàlia representada per la plaça i pel turó de Santa Maria (nucli comercial i civil *versus* nucli eclesiàstic i senyorial), que hom troba també en altres ciutats medievals catalanes i europees. No cal oblidar que l'altre punt de poder religiós i senyorial existent a la vila era el monestir de Sant Pere, inicialment separat de la població, però que ja a finals del segle XII es va iniciar un procés d'urbanització al seu entorn.

Les places i placetes

Les places eren indubtablement l'eix de la vida urbana medieval. Els diferents exemples conservats a Besalú responen a morfologies i orígens molt diversos. Entre les més importants hi havia la ja mencionada plaça porxada del mercat —avui anomenada plaça de la Llibertat—, de planta rectangular, amb zones cobertes per poder continuar l'activitat comercial en cas de pluja i convertida en un autèntic nus de comunicacions. Tot i tenir un origen anterior, l'aspecte actual de la plaça respon a una remodelació baixmedieval, probablement iniciada a finals del segle XIII o inicis del XIV i amb visibles reformes posteriors. Estructuralment manté certs paral·lelismes amb places similars de la zona, també de funció comercial, com el Firal dels Bous de Santa Pau o la plaça Major de Banyoles. També d'origen civil eren la plaça dels Jueus, situada just al davant de la sinagoga i que ha arribat molt alterada als nostres dies, o l'antiga plaça pública de la Devesa (Sagrera 2010, 69), ambdues rodejades d'edificis i d'illes de cases i que precisament tenien la funció d'oxigenar un espai densament poblat.

Ben diferent, en canvi, és l'origen d'altres places com el Prat de Sant Pere, la placeta de Sant Vicenç o la desapareguda plaça del Bell-lloc, totes elles formades al damunt d'una zona de necròpolis a l'entorn d'un temple. Es tracta, doncs, d'espais públics configurats a partir de cementiris que no havien de ser forçosament

Figura 5. Vista general del Prat de Sant Pere, amb l'antiga església del monestir benedictí. Els límits d'aquesta plaça de grans dimensions han variat molt poc des de la baixa edat mitjana.

inactius, sinó que podien perfectament acomplir sincrònicament les dues funcions. Les sorprenents dimensions del Prat de Sant Pere (Fig. 5), amb una superfície superior als 3000 m², contrasten amb les dimensions molt més modestes de la placeta formada a la part davantera del temple parroquial de Sant Vicenç. L'explicació és senzilla: al trobar-se Sant Vicenç dintre les muralles del segle XI, la pressió urbanística en aquest punt fou molt més elevada i els edificis van anar-se menjant progressivament l'espai de sagrera fins situar-se a pocs metres de la façana del temple. El Prat de Sant Pere, per contra, estava emplaçat extramurs —no s'incorporà a l'interior fins a la construcció del darrer recinte, a la segona meitat del XIV—, on la pressió urbanística era sensiblement menor i on fou possible conservar bona part de l'espai de necròpolis. De fet, la línia actual de façanes del Prat no sembla que sigui excessivament diferent a la que devia fixar-se arran de l'edificació de l'espai a partir de les darreries del segle XII, com demostra la presència d'elements arquitectònics gòtics i fins i tot del romànic tardà en alguns dels immobles, essent d'especial interès el magnífic pati amb galeria de la Casa Cornellà.

En un tercer nivell s'haurien de situar els eixamplaments formats per l'encreuament de carrers, que actuaven a la pràctica com a placetes. A Besalú n'és un bon testimoni la placeta que el segle XVI era anomenada *del joc de la pilota* (Sagrera 2010, 120), ubicada a l'encreuament del carrer Ganganell amb el carrer del Forn, o el petit espai urbà que hom troba encara avui entre el carrer del Pont Vell, el carrer Abraham des Castlar i el carrer de l'Abat Oliva, entre altres exemples.

Els carrers, carrerons i passos

De la mateixa manera que s'ha fet amb les places, els carrers també poden ser classificats per categories a fi de facilitar la comprensió del teixit urbà. Els carrers principals, molt més llargs que la resta, tenien l'origen a la plaça del mercat i desembocaven directament a un portal de la muralla que enllaçava amb camins que conduïen a altres poblacions medievals destacades com Olot, Girona o Figueres. Amb més o menys transformacions, aquestes vies correspondrien avui al carrer del Pont, al carrer Major — Abat Safont i al carrer Comte Tallaferro. Tots ells presenten la característica de discórrer de manera perpendicular al pendent del turó, per així minimitzar el desnivell, i tenien una amplada suficient per permetre el pas de carruatges. Possiblement es podria afegir en aquesta nòmina el carrer Ganganell, bastit al damunt de la riera homònima, que en aquest cas enllaçava el Prat de Sant Pere amb la porta *Aquaria*. Era habitual que alguns dels immobles d'aquests carrers estiguessin dotats de zones porxadades, indicatives d'una forta activitat comercial, com les que encara es conserven al carrer del Pont i al carrer Comte Tallaferro. No cal dir que a l'entorn de les places i vies principals era on residien les famílies més benestants de la vila: els Cornellà al Prat de Sant Pere, els Sant Esteve al carrer Tallaferro o els Sant Romà al carrer Major.

Quant als carrers secundaris, n'hi havia també de diversos tipus. Els més comuns eren les vies curtes, generalment estretes i amb força pendent —s'enfilaven en el sentit del turó— que servien d'enllaç entre els carrers i places principals abans esmentades. En són bons exemples el carrer Sant Vicenç, el carrer de Santa

Maria, el carrer Abat Oliva, el carrer Abraham des Castlar, el carrer del Canó, la baixada del Micvé o el tram del carrer del Portalet que mena a la plaça de la Llibertat. Si hom observa amb deteniment la còpia del mapa de Joan Papell de 1862 (Fig 6.), conservada a l'Ajuntament de Besalú, es fàcil copsar aquest entrellaçament entre les vies principals i els carrerons de connexió.

També podrien ser qualificats com a carrers secundaris aquells antics camins d'extramurs que amb les successives ampliacions de l'XI i el XIV van quedar inclosos a la trama urbana i van aconseguir fossilitzar, com l'antic carrer Hospital o el Rocafort, o altres carrers que simplement actuaven com a articulacions internes de les diferents barriades i illes de cases com el Vilarrobau o el desaparegut carrer de Santa Anna, que connectava la placeta d'en Palol amb el carrer Major. Alguns d'ells fins i tot disposaven d'accés directe a algun portal de la muralla. A fora de la població també existien carrers de certa notorietat, especialment aquells que recorrien en paral·lel al traçat dels murs, com el carrer de la Font o el desaparegut camí de la Devesa, o bé aquells que vertebraven les barriades suburbials, com la via que travessava el barri de Capellada i menava fins a l'església de Sant Martí.

Finalment, en una darrera categoria quedarien carrerons i passos menors entre illes de cases, generalment molt estrets, que responien a drets de pas o passos de servitud. Malgrat que eren molt comuns, la majoria d'ells van desaparèixer al llarg dels segles XVIII i XIX, fruit de la compra i unió de finques, si bé una minoria encara es conserva, com el petit pas amb escales existent entre la plaça dels Jueus i el carrer del Pont. Altres, encara que tapiats, poden ser igualment reconeguts, com l'antic caminet que pujava al Torell entre illes de cases —situat al colze del carrer Vilarrobau—, o el pas que connectava el carrer Ganganell amb l'interior del pati d'illa de Can Cambó, visible encara en el plànol de Joan Papell de 1862 (Fig. 6).

Figura 6. Plànol de Joan Papell de 1862 (Ajuntament de Besalú). Tot i els anys de diferència, segueix essent un document molt valuós per estudiar i entendre l'urbanisme baixmedieval de Besalú.

Els edificis civils baixmedievals: un patró estandarditzat?

Un dels aspectes més sorprenents si hom analitza amb deteniment l'urbanisme baixmedieval de Besalú és la similitud existent entre alguns dels edificis civils conservats dels segles XIV i XV, immobles que sovint han passat de llarg de l'interès d'historiadors de l'art al no estar dotats d'elements escultòrics, però que en canvi revelen un possible patró constructiu comú. En oposició a les grans finques nobles bastides durant el segle XIII o començaments del XIV —entre les que podríem nombrar la casa Cornellà o l'edifici de la Cúria reial—, caracteritzades per presentar un pati central amb galeries que permetien la distribució a les

Figura 7. El casal medieval de la família Sant Romà, situat al carrer Major, és un dels exemples de residència nobiliària millor conservats de la vila. A inicis del segle XX l'edifici era propietat de la família benestant Cambó.

diverses estances, els edificis a què ens referim semblen mostrar una estructuració clarament diferent, marcada precisament per l'absència de pati. Es tracta de cases obrades amb carreus de travertí, generalment mitgeres, d'aspecte planificat i regular. Presenten una planta baixa oberta a l'exterior, amb una successió d'arcs o portes adovellades, un primer pis residencial, separat a nivell de façana per una motllura que en ocasions podia estar decorada, i sembla que algunes disposaven fins i tot d'un segon pis o badiu. La planta baixa podria usar-se com a quadra, obrador o botiga, mentre que l'espai de residència s'identifica per l'existència de grans obertures o finestres coronelles. Possiblement l'exemple més conegut d'aquest model constructiu sigui el casal de la família Sant Romà (Fig. 7), al carrer Major, que fou construït a la quarta dècada del segle XIV (Sagrera 2010, 9), encara que podem mencionar altres exemples menors, com l'immoble situat als números 18-16 del mateix carrer Major, ubicat just al davant de l'esmentat casal dels Sant Romà, o la finca situada al número 14 del carrer Tallaferro (Adell 1990b, 218-219), entre els casos més ben conservats.

No estem davant, tanmateix, d'un model propi de Besalú, sinó que patrons molt similars d'identica cronologia (s. XIV – XV) poden veure's al nucli antic de Banyoles (Moner 1990), on també s'alcen edificis amb carreus de travertí. El que sí denota aquest tipus de construcció és l'elevat poder adquisitiu que devien tenir els seus propietaris, sobretot si es comparen amb les modestes residències d'un sol àmbit que s'estaven erigint en aquell mateix moment en zones més humils de la població, com l'abans mencionat raval de Capellada (Frigola, Frigola 2012, 317).

A TALL DE REFLEXIÓ

La trama urbana medieval de Besalú i el seu patrimoni han estat objecte d'estudi per part de diverses generacions d'historiadors i erudits. Des de les curioses descripcions de Francisco de Zamora a les darreries del segle XVIII, passant per l'ingent treball de Francesc Monsalvatje i, molt més recentment, per obres i articles d'arquitectes com Joan Albert Adell o Francesc Mir, historiadors com Manuel Grau Monserrat —centrat en el món jueu— o arqueòlegs com Jordi Sagrera, que va dedicar un treball monogràfic a les muralles de la vila. Si bé és cert que a dia d'avui es disposa d'una visió general força completa, resta encara molta feina per fer i són molts els dubtes per resoldre, particularment en el camp de l'arquitectura civil, on existeixen monuments únics com el túnel del Ganganell, que són pràcticament inèdits a nivell bibliogràfic. Cal doncs seguir avançant en la recerca, sobretot a nivell documental, amb el buidatge d'arxius, i també des de l'arqueologia, disciplina que pot ajudar a definir algunes qüestions cronològiques

i que tard o d'hora haurà d'incidir en el coneixement de les fases més reculades, en especial de l'antiguitat tardana i dels segles carolingis, períodes en els quals hi ha llacunes importants i que permetrien comprendre millor l'ascens polític de Besalú en l'escenari català.

BIBLIOGRAFIA

- ADELL, J. A. 1990, Vila de Besalú, VIGUÉ, J. (dir.), *Catalunya Romànica IV, La Garrotxa*, Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 162-168.
- ADELL, J. A. 1990b, Casa del carrer del Comte Tallaferro, de Besalú, VIGUÉ, J. (dir.), *Catalunya Romànica IV, La Garrotxa*, Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 218-219.
- ADELL, J. A. 1986. Notes per a l'estudi del patrimoni arquitectònic de Besalú, *V Assemblea d'Estudis del Comtat de Besalú, 1983*, Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat, 113-128.
- BURCH, J., CASAS, J., CASTANYER, P., COSTA, A., NOLLA, J.M., PALAHÍ, Ll., SAGRERA, J., SIMON, J., TREMOLEDA, J., VARENNA, A., VIVÓ, D., VIVO, J. 2013, *L'alt imperi al nord-est del Conventus Tarraconensis. Una visió de conjunt*, Girona: Universitat de Girona-Documenta Universitaria.
- BUSQUETS, F., FÀBREGAS, M. 1998, L'excavació d'urgència del jaciment de la Devesa (Besalú, la Garrotxa). *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Figueres, 20 i 21 de novembre de 1998)*, Figueres: Generalitat de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Universitat de Girona, 149-170.
- CLARÀ, T. 2015, *Al servei del rei, però quin? Besalú, 1700-1714*, Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat.
- FONTSERÈ, E., IGLÉSIES, J. 1971, *Recopilació de dades sísmiques de les terres catalanes entre 1100 i 1906*, Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- FRIGOLA, J., FERRER, A. 2017, Els orígens de *Bisuldunum*, TREMOLEDA, J. (coord.), *El territori de Besalú abans del comtat, Quaderns de les Assemblees d'Estudis*, 2, Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat, 121-142.
- FRIGOLA, J., FRIGOLA, J. 2012, El jaciment dels horts del carrer Tallaferro (Besalú, la Garrotxa). Campanya de 2011, *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Girona, 15 i 16 de juny de 2012)*, Girona: Generalitat de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Universitat de Girona, 313-319.
- FRIGOLA, J., ROURA, J. 2018, El patrimoni medieval perdut. Cinc segles de catàstrofes, guerres, destrucció, espoli i abandó a la vila de Besalú (1427-1939), *Síntesi. Quaderns dels Seminaris de Besalú*, núm. 4, 49-80.

- GRAU, M. 1997, *La judería de Besalú (Girona) (Siglos XIII al XV)*, Olot: Fundació Pere Simón, (Col·lecció Font Moixina 15).
- IGLÉSIES, J. 1991, *El fogatge de 1497*, Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- IGLÉSIES, J. 1962, *El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV*, *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXXIV, 11, 264-355.
- LLOVERAS, M.J. 2008, Excavacions a la plaça dels Jueus de Besalú (Garrotxa), *Tribuna d'Arqueologia* 2007, 289-307.
- LÓPEZ, J. 2003, *Arrels i llavors de Besalú*, Besalú: Ajuntament de Besalú.
- MIR, F. 1995, *El centre històric de Besalú. Estudi urbanístic*, Olot: Edicions El Bassegoda.
- MIR, F. 1986, Estructura urbana de Besalú a la baixa edat mitjana. *V Assemblea d'Estudis del Comtat de Besalú, 1983*. Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat, 223-241.
- MONER, J. 1990, Can Paulí, un exemple de casa medieval a Banyoles. Notes a propòsit de les obres de desmuntatge, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 1988-1989, Banyoles, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 117-134.
- MONSALVATJE, F. 1899, *Besalú. Noticias históricas*, I, Olot: Impremta Bonet.
- MONSALVATJE, F. 1890, *Besalú. Noticias históricas*, II, Olot: Impremta Bonet.
- MONSALVATJE, F. 1901, *Colección diplomática del condado de Besalú*, 1, Olot: Impremta Bonet.
- OLIVERA, C., REDONDO, E., LAMBERT, J., RIERA MELIS, A., ROCA, A., 2006, *Els terratrèmols dels segles XIV i XV a Catalunya*, Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.
- PONS, J.M., PALOU, H. (eds.) 2002, *Una cartoral de la canònica agustiniana de Santa Maria del Castell de Besalú (segles X-XV)*, Barcelona: Fundació Noguera.
- PUIGVERT, X. 1996, *La reconstrucció de la vila d'Olot després dels terratrèmols (1427-1433)*, Olot: Arxiu Històric Comarcal d'Olot, Museu Comarcal de la Garrotxa, (Col·lecció «beques Ciutat d'Olot»).
- SAGRERA, J. 2010, *Les muralles de Besalú. Restitució cartogràfica*, Besalú: Ajuntament de Besalú.
- SAGRERA, J. 2008, La recerca arqueològica a Besalú, *Tribuna d'Arqueologia* 2006, 291-313.
- SAGRERA, J., SUREDA, M. 2011, El priorat de Santa Maria de Besalú després dels terratrèmols: la visita pastoral de l'any 1429, Besalú: *X Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú*, 263-276.

- SAGRERA, J., SUREDA, M. 2006, El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú: les dades arqueològiques, BOTO, G. (coord.), *Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú*, Besalú: Ajuntament de Besalú, 105-150.
- SOBREQUÉS, S., RIERA, S., ROVIRA, M. 2003, *Catalunya Carolíngia, Vol. 5, Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ZAMORA, F. 1973, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona: Curial.

DOSSIER

**URBANISME I ESPAI PÚBLIC EN LES CIUTATS BAIXMEDIEVALS
DEL NORD-OEST DE LA MEDITERRÀNIA**

URBANISM AND PUBLIC SPACE IN THE LATE MEDIEVAL CITIES OF THE
NORTHWEST OF THE MEDITERRANEAN

Pages	Received date	Acceptance date
25-52	18-10-2018	12-11-2018

LA TRANSFORMATION DES VILLES AU BAS MOYEN-ÂGE ENTRE VALENCE ET PISE

THE TRANSFORMATION OF THE TOWNS IN THE LATE MIDDLE
AGES BETWEEN VALENCE AND PISA

DOI: https://doi.org/10.33115/a/26046679/1_2

Bernard Gauthiez

Université de Lyon/Jean-Moulin Lyon 3; Centre National de la Recherche Scientifique
Unité Mixte de Recherche 5600 Environnement, Ville, Société
Codi Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6524-9152>

Mots clés

Ville médiévale, morphologie urbaine, Nord-Ouest de la Méditerranée, processus de différenciation, transformation urbaine

Key words

Medieval city, urban morphology, north-west Mediterranean, differentiation processes, urban change.

Résumé

La morphologie des villes évolue considérablement au bas Moyen Âge. Interviennent de dernières extensions, la consolidation, la densification, des réaménagements importants pour des édifices publics et religieux, une évolution fortement différenciée des lieux commerciaux, des effets de frange urbaine, le tout avec une technicité croissante. Ensuite, les épidémies et la guerre de Cent-Ans conduisent à partir du milieu du XIVe siècle, par l'effet de l'effondrement démographique et de la construction de fortifications nouvelles, à une cristallisation du périmètre urbanisé à l'intérieur des murs, accompagnée de la disparition des secteurs urbanisés extra-muros. Les choix de fortification induisent une nouvelle phase de différenciation urbaine.

Abstract

The morphology of the cities considerably changes during the late Middle Age, with some last extensions, a consolidation and densification process, new important religious and public buildings, the evolution of the trading spaces, the appearance of urban fringes, in a context of growing technicity. Later, the epidemics and the Hundred Years war induce from the mid-Fourteenth century, because of the demographic collapse and of the building of new fortification walls, a cristallisation of the urbanised perimetres and the abandonment of the extra-muros quarters. This corresponds to a new differentiation phase between the cities.

LA TRANSFORMATION DES VILLES AU BAS MOYEN-ÂGE ENTRE VALENCE ET PISE¹

L'étude de la morphologie des villes médiévales a principalement porté sur leur formation, les projets d'urbanisme reconnaissables dans les plans, par exemple dans le cas des bastides du sud-ouest de la France. On sait maintenant que la croissance a pu dans certains cas s'effectuer sans planification urbanistique, guidée seulement par un cadre foncier et juridique donné, à l'exemple des villes en Anjou-Touraine (Zadora-Rio 2003, 435-42). En revanche, l'intérêt a beaucoup moins porté sur les modalités de la transformation spatiale des villes médiévales une fois passée leur phase principale de croissance. Cet aspect des choses, toutefois, a été en partie théorisée dans le cadre de travaux anglais et de l'auteur avec la description de phénomènes comme *burgage cycle*, *accrétion*, *frange urbaine*, *tissus de colonisation* et *de consolidation*, *désurbanisation* (Larkham, Jones 1991; Gauthiez 2003a). L'objectif est ici d'esquisser un bilan de ce que nous pouvons dire sur la transformation matérielle des villes lorsqu'elles ont atteint leur développement maximal. Il ne s'agit pas de faire une histoire générale, qui porterait de façon plus classique surtout sur les aspects sociaux, politiques, économiques, dans l'esprit de *La ville au Moyen Âge* de Jacques Heers (Heers 1990 ; Higounet 1992 ; Schmitt, Oexle 2002). L'approche ici choisie, à l'inverse de ce beau livre, part de la transformation matérielle pour ensuite en comprendre les raisons (Medianero 2004). Certains phénomènes seront considérés à la fin du XVe siècle, au moment où, après une gestation retardée ou mûrie, ils prennent toute leur ampleur. De plus, la réflexion portera surtout sur les villes dominant le réseau urbain et le territoire. L'espace considéré va de Valence en Espagne à Pise en Italie, où les villes sont liées aux échanges dans le nord-ouest méditerranéen (Fig.1). Elles sont parfois capitales d'états plus tard disparus, en particulier le royaume d'Aragon, les comtés de Provence et de Toulouse, et des républiques maritimes comme Gênes et Pise. D'une façon compréhensible si l'on considère l'ampleur de la tâche, les études systématiques aujourd'hui disponibles portent de façon prédominante sur les villages et les petites agglomérations, en général moins complexes à comprendre (Abbé 2001; Cursente 2001; Baudreu, Cazes 1994; Comet 2017; Fabre et al. 1996 ; Guinot, Marti 2006; Higounet 1975; Serra Desfilis 2012). Cela rend d'autant plus nécessaire de penser ou repenser le parcours des villes importantes dans une perspective non monographique.

1 Cet article est issu d'une communication faite au 1er séminaire International d'Archéologie Médiévale et Moderne de Roses, 10 mai 2018.

Fig. 1. Carte des principales villes entre Valence et Pise au Moyen Âge, en fonction de la superficie enclose maximale. Pour Lyon, seule la superficie à la fin du XIIIe siècle a été prise en compte. B. Gauthiez 2018 sur fond Google Earth.

Plus difficile est la question de la datation de l'apogée médiévale, du fait qu'il varie dans le temps et dans l'espace, suivant les régions et même chaque ville, qui a pu connaître plusieurs apogées dans ce cadre chronologique. Au plus tôt, on peut le situer vers le milieu ou dans le courant du XIIe siècle pour de nombreuses villes en Normandie (Gauthiez 2010) et en Anjou-Touraine, au plus tard, au début du XIVe siècle ou juste avant la grande peste de 1347-48 pour Avignon et bien d'autres villes dans la zone géographique ici considérée. Dans l'ensemble, la mise en place du réseau urbain s'accompagne d'une différenciation qui voit l'émergence d'une hiérarchie de plus en plus marquée, dont la pyramide, très étalée à la base, ne laisse que très peu de places au sommet, pour des villes qui deviennent jusqu'au XIVe siècle de plus en plus grandes, avec un rôle de forte centralité politique : Barcelone, Perpignan, Montpellier, Lyon, Avignon, Gênes (Poleggi, Cevini 1981) et les communes italiennes. Le Moyen Âge est une période très dynamique pour les villes, particulièrement du XIe au XIVe siècle, avant que les événements politiques ne contribuent à figer les positions acquises, et parfois perdues. Toutes les villes ne connaissent pas un sort identique, de même toutes les créations ne réussissent pas. Le contexte de la fin de la période d'urbanisation médiévale est caractérisé par des phénomènes multiples qui font suite, pour simplifier, aux opérations d'urbanisme importantes et aux lotissements de la période précédente. Ces phénomènes, que nous allons maintenant aborder, ont eu des effets importants dans l'espace des villes.

Le sujet ainsi posé, l'approche morphologique de la ville ne saurait à elle seule permettre une compréhension entière des phénomènes en jeu, aux multiples dimensions sociales, économiques, politiques, religieuses, et il reste des directions de recherche insuffisamment suivies, ne serait-ce que parce qu'en général peu renseignées par les données disponibles. De façon plus détaillée, trois ensembles de questions seront ici abordés: les caractères des villes lors de leur phase de développement maximal et l'affirmation de méthodes de gestion urbaine de plus

en plus sophistiquées relativement à un espace construit qui se consolide; les évolutions des lieux commerciaux ; la question des fortifications, d'une grande actualité au XIVe siècle.

LES CARACTÈRES DU DÉVELOPPEMENT MAXIMAL

L'historiographie est sur ce point assez peu critique, de façon générale, par la faiblesse de l'approche spatiale dans les études sur les villes médiévales menées par les historiens des sources écrites. L'écueil est connu et les études archéologiques et morphologiques ont maintenant accumulé des matériaux en abondance, dont il faut tenir compte. On a souvent écrit, y compris dans des ouvrages majeurs, que le développement urbain médiéval commence aux Xe-XIe siècles pour connaître un apogée au début du XIVe siècle, et parfois même qu'il fut continu (Chevalier 1982, 26; Le Goff 1980, 186). Il s'agit d'un effet d'écrasement de la perspective dû à la longue durée. Cependant, nous manquons de synthèses pour mettre en parallèle des logiques régionales. Ce manque provient, pour la France, entre autres d'une tendance historiographique à considérer le territoire dans son ensemble, avec un mouvement de développement irradiant de Paris. Les choses ne correspondent pas à un tel modèle. Une indication majeure sur le moment de plus fort développement urbain est donnée par la chronologie des créations urbaines et des opérations d'urbanisme. Risquons-nous à mettre en parallèle quelques régions, y compris hors de la zone ici considérée :

- Normandie : créations nombreuses au XIe siècle et dans la première moitié du XIIe siècle, probable apogée médiéval pour de nombreuses villes au XIIe siècle (Gauthiez 2003b, I-391). Apogée de Rouen au début du XIVe siècle (50-60 000 habitants).
- Sud-Ouest français : mouvement d'ampleur limitée jusque vers 1250, puis pic de création urbaine très marqué dans les années 1280 et fin avant le milieu du XIVe siècle (Beresford 1967; Lauret et al. 1988). Toulouse la plus grande ville (50 000 habitants ?)
- Europe centrale : créations de plus en plus nombreuses du milieu du XIIe siècle au tout début du XIVe siècle, puis très forte décroissance des créations nouvelles jusqu'au début du XVe siècle (moins de 10 dans les années 1150, plus de 200 dans la décennie 1300-1310, une dizaine dans la décennie 1440) (Stoob 1970).
- Sud de la France et vallée du Rhône : apogée probablement au XIIIe siècle, stagnation ensuite sauf cas d'Avignon une fois devenue résidence du pape. Possible apogée un peu plus tardive en Provence.
- Grande Catalogne : apogée fin XIIIe siècle-début XIVe, sur un substrat développé précocement. Plus grande ville probablement Barcelone (50 000 habitants).

habitants?).² Dans cette région l'apogée est parfois à situer avant la conquête chrétienne, comme à Palma et Tortosa, peut-être à Saragosse.

- Communes italiennes : très fort développement entre 1150 et 1250, avec beaucoup de créations de sites urbains nouveaux, notamment sur les frontières des micro-états communaux, et apogée en général fin XIIIe siècle. Plus grande ville Florence, qui dépasse 100 000 habitants vers 1300.

Si le détail de chaque courbe de création peut être complété et nuancé, les grandes tendances demeurent : l'hétérogénéité chronologique est forte, avec toutefois un pic d'urbanisation confirmé entre 1250 et la Peste Noire.

Le détail, à la fois dans la chronologie et dans l'espace, montre qu'on gagnerait beaucoup à écrire une histoire circonstanciée des moments d'accélération de l'urbanisation, de stase, des moments de reflux, et des temporalités associées. Il s'agirait de distinguer à l'intérieur du parcours de chacune la complexité de la succession des moments de prospérité et/ou de croissance, et de déclin plus ou moins marqué. Il a pu y avoir plusieurs apogées, séparés par des déclin plus ou moins prononcés, et chaque phase de développement a rarement été sans heurts ni reculs momentanés. Il est bien entendu malaisé, en général, de retracer ces mouvements, d'autant qu'on ne dispose que très rarement de données quantitatives fiables sur la population ou l'économie. Les discussions relatives aux populations urbaines montrent combien il est difficile d'établir des chiffres pour un moment donné d'une ville, et plus encore de comparer ces chiffres, surtout lorsqu'on ne prend pas en considération l'espace réellement occupé, urbanisé. Seule une mise en relation étroite entre parcelles, maisons et données chiffrées devrait permettre de dépasser des analyses qui restent souvent succinctes, sachant que les chiffres disponibles ne concernent qu'un moment dans l'histoire d'une ville, à resituer dans une évolution plus ou moins heurtée.

Il faudrait donc ici développer le point de l'estimation du niveau atteint par les populations des villes à leur maximum. Cela prendrait beaucoup de temps et je ne m'y risquerai pas. La seule mise en parallèle des chiffres parfois avancés montre la nécessité de connaître la superficie effectivement urbanisée, de façon à pouvoir les critiquer: les 30 000 voire 40 000 habitants par exemple donnés pour Montpellier et Narbonne seraient très improbables si l'on s'en tenait à la quarantaine d'hectares protégée par l'enceinte à la fin du Moyen Âge, alors qu'on hésite à en donner plus à Barcelone, dont l'urbanisation attestée était pourtant bien plus étendue, et qu'il est vrai —mais avec une densité bâtie probablement très supérieure dont témoigne le nombre d'étage des immeubles médiévaux encore existants, que Gênes pouvait atteindre 50-60 000 habitants sur 55 hectares protégés et quelques dizaines d'hectares d'extensions. Il faudrait ici croiser quantitativement en détail modes d'habiter, en particulier répartition entre maisons mono-familiales et logement collectif, et leur répartition différenciée

2 Ce chiffre est estimé sur la base de la superficie effectivement urbanisée, comparée à celle de villes mieux renseignées. Il n'existe en effet pas d'autre élément pour l'estimer, sauf après la grande crise médiévale, dans un contexte très différent. Peu après la peste noire, un fouage donne en 1365 6695 feux, le nombre avant 1348 était vraisemblablement nettement supérieur (Guardià Bassols et al 1994, 66).

dans l'espace de chaque ville. Cela reste un chantier inachevé majeur de l'histoire des villes au Moyen Âge. De plus, on ne peut déduire directement la population d'une ville, même maximale, de sa superficie protégée par un mur, parce que souvent les enceintes protègent des espaces non urbanisés plus ou moins vastes, ou à l'inverse une partie seulement de l'espace bâti. Là encore, une connaissance détaillée du jeu chronologique entre extensions de l'urbanisation et construction des fortifications est nécessaire, pour chaque ville.

Ces considérations devaient être posées. Elles peuvent contribuer à plus de prudence dans les conclusions sur les devenir urbains, parfois hâtives soit par adoption d'un modèle simpliste ou considéré comme acquis, soit par méconnaissance d'une réalité complexe, soit par téléologie. Les avoir en tête permet d'interroger de façon plus nuancée les données disponibles, qu'il s'agisse de celles des plans, de l'archéologie et du bâti, ou encore des sources écrites.

DU RURAL À L'URBAIN

Ce qui devient urbain est d'abord rural³, or la ville est généralement étudiée à partir d'elle-même, en excluant l'espace rural qui l'entoure ou en le considérant comme complémentaire, alors que la ville et son territoire forment une unité fonctionnelle et souvent politique. Ce point est d'autant plus important que le développement de l'urbanisation n'est qu'assez rarement bordé par une limite, mais se fait par extensions successives, sous forme de lotissements ou par accrétion, maison après maison. Les villes de l'apogée médiévale, avant les enceintes du XIVe siècle, sont très souvent des villes largement ouvertes, sans délimitation précise de la tache urbaine. De plus, un espace rural est parfois de l'urbain ruralisé, surtout après les grandes crises. Que reste-t-il dans l'espace constaté de l'espace urbain antérieur ? Un certain nombre de sites bâtis abandonnés en tout ou partie à la fin du Moyen-Âge posent la question, notamment des périphéries urbaines comme à Montpellier, Marseille ou Aix-en-Provence, nous y reviendrons. Les agglomérations ont pu être planifiées ou/et se développer de façon spontanée. En gros, le planifié signifie des opérations d'urbanisme effectuées selon un dessin plus ou moins rigoureux de la forme des rues, des parcelles, des maisons et monuments. Le spontané signifie l'ajout à l'agglomération existante de constructions nouvelles ou de subdivisions foncières effectuées selon un ordre spatial limité à une ou quelques unités, mais sans respecter un ordre spatial d'ensemble imposé, ce qu'on appelle l'accrétion. Tous les états intermédiaires existent entre ces deux opposés, plus encore, chaque ville illustre dans ses parties différents cas de figure. Une ville n'est jamais le fruit parfait d'une opération d'urbanisme du fait d'une réalisation jamais complète et de transformations successives ; à l'inverse, une ville n'est que rarement le fruit d'un développement

3 *Urbain* : espaces occupés par les zones artificialisées, en particulier par les bâtiments, leurs dépendances et la voirie.

Rural : espaces dédiés principalement aux cultures, couverts de végétation ou en roche nue, vergers et jardins.

complètement spontané. Enfin, la croissance peut-être lente ou rapide, et alterner avec des phases de stase, voire de déclin.

Les modalités de croissance de l'espace urbanisé sont variées. Si la plus évidente, parce que la plus reconnaissable, est la création nouvelle selon un plan régulier, on est souvent face à un développement progressif ou, plus exactement, discontinu, par phases correspondant à des lotissements successifs et des phénomènes d'accrétion. Dans ces cas, très nombreux, on ne reconnaît aisément comme planifiées que les extensions ayant pris la forme de quartiers aux plans réguliers, souvent d'ailleurs les dernières du Moyen Âge. Si l'on considère toutes les villes en présence sur un même territoire, la complexité des plans montre qu'on n'est pas en présence soit de villes planifiées, soit de villes au développement spontané, mais d'une réalité qui mêle le plus souvent dans un seul plan parties spontanées et parties planifiées, ces dernières selon des régularités variables, qui les distinguent parfois même à peine du spontané, par exemple lorsqu'un lotissement est effectué sur une voie préexistante au tracé irrégulier et selon une subdivision non modulée des lots⁴. Le modèle longtemps dominant dans la bibliographie classant les villes de façon duale selon une formation soit planifiée, soit organique, parfois qualifiée alors de radioconcentrique, ne résiste pas à une analyse détaillée et circonscrite. Bien entendu, il ne s'agit pas ici de nier l'importance des créations et extensions urbaines planifiées, mais d'insister sur le continuum qui relie les objets les plus proches de projets d'urbanisme idéaux aux urbanisations les plus organiques, dans lesquelles la planification spatiale est absente.

La croissance urbaine se fait généralement par périodes de quelques décennies, séparées par des périodes plus ou moins longues de stase et d'accrétion lente, la rétraction n'intervenant que lors d'événements catastrophiques ou après une longue et forte baisse démographique. De plus, si la culture relative à l'espace semble s'unifier largement à partir du milieu du XIIIe siècle avec la généralisation des réseaux de rues perpendiculaires pour les urbanisations nouvelles, ce modèle n'émerge qu'à partir de la fin du XIIe siècle. Entre Valence et Pise, certaines villes ne semblent pas avoir connu d'extension planifiée significative⁵, mais s'être étendues et densifiées à partir d'une structure plus ou moins fortement héritée de la période romaine, comme Pise, Lucques, Toulouse à un moindre degré. La forme d'autres sites témoigne d'une urbanisation par lotissements plus ou moins réguliers prenant une place prédominante : Perpignan, Montpellier, Marseille, cette dernière même à l'intérieur de l'enceinte antique (Ce qui est maintenant établi, alors que l'historiographie retenait auparavant une origine gréco-romaine pour ces tracés, Paone 2018, 45; Tréziny 2018, 24). D'autres villes présentent une situation intermédiaire, comme Valence, Gênes, Florence, Barcelone, à un moindre degré Lyon, Avignon et Arles: on y retrouve une zone centrale à la forme héritée d'un passé plus ancien et des lotissements périphériques plus ou moins réguliers. Dans ces cas, l'espace est fait de grands

4 M. Beresford écrivait en 1967 que « les villes médiévales peuvent être divisées en deux groupes : celles planifiées pour le principal dans un seul instant et celles à la croissance organique, des villes qui ont en général une longue histoire ». Il est encore suivi sans être remis en question par (Schoffield, Vince 1994, 28). Sur cette question riche d'une importante bibliographie remontant au milieu du XIXe siècle, voir (Zadora-Rio, Gauthiez, 2003).

5 Cela n'exclut pas, bien sûr, la planification juridique et fiscale, souvent présente.

lotissements juxtaposés, organisés par des pouvoirs individualisables pour chacun d'entre eux, et parfois soigneusement liés les uns aux autres comme à Florence. On peut tenter une typologie de ces catégories :

- a. Villes développées à partir de morphogènes plus ou moins dégradés hérités de l'Antiquité, du haut Moyen Âge et de la période islamique. Faible importance spatiale des lotissements réguliers. (Pise, Lucques, Plaisance, Turin, Toulouse, Palma...).
- b. Villes développées selon le type A, mais avec de vastes développements planifiés autour de leur centre (Gênes, Barcelone, Perpignan ; Lyon et Avignon en mode mineur)
- c. Villes caractérisées par le modèle dominant des lotissements réguliers, y compris dans l'espace enclos par une enceinte ancienne (Montpellier, Marseille, Bayonne).

Il ne faut pas considérer ces types comme exclusifs, mais, comme cela a été dit plus haut, dans un continuum. De plus, certaines villes sont difficilement classables parce que leurs quartiers extérieurs ont été abandonnés à la fin du Moyen Âge, et leur connaissance est donc incomplète, particulièrement Narbonne.

L'utilisation de formes régulières a concerné des extensions urbaines et des villes nouvelles, sur lesquelles de très nombreuses études ont été menées. Les plans d'ensemble ne concernent que des villes d'une taille inférieure à 40-50 hectares, venant compléter un réseau hiérarchique déjà très polarisé. Il est frappant que le dessin de ces urbanisations nouvelles a été progressivement de plus en plus soigné, voire sophistiqué. C'est une caractéristique forte des dernières urbanisations avant les grandes crises, qu'on retrouve par exemple à Nules vers 1251 en Aragon (Serra Desfilis 2012, 44-7), Pietrasanta, création des Lucquois en 1255 (Guidoni 1989, 89-91), ou San Giovanni Val-d'Arno et Terranova Bracciolini, créations florentines vers 1296 et 1337 (Guidoni 1989, 89-93), au dessin distinguant des tailles de parcelles correspondant à des niveaux de richesse. Il faut ici introduire les réflexions d'Eiximenis sur la forme de la ville idéale (Eiximenis 1927), et le développement des techniques d'arpentage dont témoigne Bertrand Boysset dans le même XIVe siècle (Faudot, Clavel-Lêveque 1995). À la lecture des textes médiévaux sur les villes et à l'examen des réalisations des XIIIe-XIVe siècles, on ne peut s'empêcher de penser que la réflexion de Françoise Choay à propos du traité *De Architectura* d'Alberti, vers 1450, qui le place très en avance sur son époque et le situe en décalage avec ses contemporains sur le plan de la pensée sur la ville (Choay, Paoli 2006), est un contresens. Alberti, une fois qu'on connaît les pratiques de la fin du Moyen Âge, doit être replacé dans une tradition médiévale très forte, et compris dans ce contexte. Il faut aussi rappeler que la forme régulière donnée à une urbanisation nouvelle est toujours, pour les fondations nouvelles et les extensions de villes, un aspect seulement d'un projet politique et économique qui englobe bien d'autres dimensions.

Se développent aussi les services urbains, d'une façon irrégulière, peu linéaire : la police des rues et l'enlèvement des ordures, le pavement des rues inégalement mis en place plutôt au XIVe siècle, parfois avant. On assiste à un timide développement des fontaines, comme à Gênes, mais il s'agit encore souvent de puits publics donnant parfois sur une canalisation souterraine. À Montpellier, des canaux en surface sont établis vers 1200, et un aqueduc n'est seulement commencé qu'en 1399. À Marseille, l'aqueduc de l'Huveaune est mis en place à la fin du XIIIe siècle (Scherrer et al 2011, 98). En parallèle, le contrôle des constructions se développe : autorisations de construire ou contrôle a posteriori des alignements, dimensionnement des saillies (Gauthiez 1997), adoption des murs communs mitoyens en maçonnerie et imposition de matériaux non combustibles pour les toits. On peut aussi signaler ici la politique esthétique suivie dans les communes italiennes, où les décors architecturaux forment comme une signature locale : alternance de roches blanches et vert-gris à Gênes, alternance de pierres blanches et de terre cuite rouge à Asti, terre cuite rouge uniforme à Turin, par exemple. Les villes des états plus vastes semblent avoir été plus uniformes dans la typologie des décors et leur paysage.

LES MODALITÉS DE LA TRANSFORMATION URBAINE

L'*extension* se traduit par des villes nouvelles, des quartiers nouveaux, des lotissements, d'une étendue pouvant aller de quelques milliers de mètres carrés à quelques dizaines d'hectares. Les espaces sont gagnés sur des espaces ruraux, des jardins et des vignes caractéristiques des espaces circum-urbains. Elle peut prendre des formes variées : la juxtaposition, l'englobement, l'extension le long d'un axe viaire, et parfois correspondre à des déplacements organisés d'agglomérations, plus courants dans le nord de l'Europe (Rebkowski 1997; Holdsworth 1984).

La *densification* est un phénomène majeur, surtout les plus grandes villes dans le plein Moyen Âge. Elle prend la forme du comblement progressif de l'espace au sol par des bâtiments, et de l'augmentation des hauteurs, soit par surélévation au moyen d'étages ajoutés à des constructions existantes, soit par reconstruction plus haut avec un plus grand nombre d'étages, comme à Freiburg-Im-Breisgau et à Ferrare (Schade, Untermann 1996; Guarnieri 1997). Ses causes principales sont la croissance démographique et la poursuite de l'investissement immobilier sur un même périmètre, même en période de relative stagnation. La densification procède aussi par utilisation progressive des espaces résiduels dans la ville, anciens chenaux de cours d'eau (Carcaud et al 2007, 394), lotissements des fossés des enceintes antérieures, qui permettent souvent de repérer des tracés d'enceintes sur les plans, de même que de mesurer la largeur des zones *non aedificandi* à l'extérieur des murs, ainsi fossilisées. L'évolution typologique des maisons tient compte de la pression foncière et démographique à l'origine de la densification. La hauteur d'étages est un bon indicateur du niveau de densité atteint dans une

ville, par exemple un étage, parfois deux, au centre de Lyon, environ quatre à Gênes et Pise dans toute la partie centrale. C'est aussi un marqueur de la centralité, par contraste avec des quartiers périphériques où les maisons étaient à rez-de-chaussée ou avec un seul étage.

La *pétrification* est le remplacement plus ou moins progressif et complet des structures architecturales en bois et matériaux périssables, notamment le pisé qui semble avoir dominé la construction à Saragosse, Lyon et Marseille, par des structures en briques ou en pierres, ou combinant, ce qui fut fréquent, bois et maçonnerie, ainsi à Cahors où tous ces cas de figure sont présents (Scellès 1999). La pétrification est très variable selon les villes en France, en général forte dans le Sud, moins dans le Nord et l'Ouest. Elle fut très active dans des villes où la substance construite d'aujourd'hui, fortement médiévale, en témoigne, comme Gênes et Lucques ou Gérone. Elle n'a probablement marqué que les milieux sociaux aisés par exemple à Montpellier (Fabre, Lochard 1992), où l'on peut faire l'hypothèse que l'effacement complet de l'urbanisation en dehors de l'enceinte des alentours de 1200 est dû à la rapidité de disparition de constructions édifiées principalement en bois et en pisé, comme pour les faubourgs de Marseille.

La *hiérarchisation*. On assiste pendant le Moyen Âge au développement sélectif de certaines agglomérations, les autres stagnent ou même régressent. La différenciation hiérarchique des villes a suivi les phases suivantes :

- a. X^e-XIIe siècles : création de très nombreux noyaux de quelques hectares, souvent planifiés, même chose au XIIIe siècle, mais avec des superficies plus importantes, dans le Sud-Ouest de la France (Divorne et al 1985). Cette phase a démarré anciennement en Catalogne, elle est très active en Normandie au XIe siècle.
- b. XIe-XIIe siècles : émergence de villes de l'ordre de 10-20 hectares, au développement souvent planifié, chefs-lieux de châtellenies, nette dans l'Ouest et le Centre-Ouest français, marquée en Catalogne par exemple par la création de Puigcerda vers 1180 (Denjean 2004), développement de Najac au milieu du XIIIe (Cassan 2006).
- c. XIe-XIIIe siècles : villes majeures des principautés et communes italiennes, 50-100 hectares (Toulouse, Lyon, Marseille, Perpignan, Barcelone, Gênes, Lucques, Pise).
- d. XIVe siècle capitales d'Etats et rares grandes villes régionales, 150-250 hectares fortifiés (Avignon, Perpignan, Barcelone, Gênes, peut-être Montpellier). Il est à noter que pratiquement aucune ville dans la zone prise ici en considération n'a dépassé 250 ha, probablement du fait d'une histoire politique compliquée, faite de fréquentes recompositions, et de l'absence de domination sur un vaste territoire, à la différence de Florence, Naples, Paris (environ 400 ha).

Un tableau des superficies des enceintes donne une idée de la façon dont elles ont pu croître, et de leurs tailles respectives, avec cependant trois nuances

importantes, sur le fait que d'importants quartiers pouvaient exister hors des fortifications, ensuite disparus, que des zones plus ou moins vastes pouvaient ne pas être urbanisées à l'intérieur des murs, enfin que les grandes crises, nous y viendrons, ont eu des effets considérables en matière de fortification.

Les dernières enceintes urbaines du Moyen Âge et leur superficie :

Valence	150 ha	1356 (auparavant 40 ha)
Barcelone	200 ha	1377 (auparavant 120 ha)
Gérone ⁶	35 ha	1362
Saragosse	150 ha	1357
Perpignan	130 ha	vers 1280
Toulouse	160 ha	1347 (auparavant 85 ha, enceinte romaine)
Cahors	130 ha	vers 1300 (auparavant 25 ha, extension ensuite abandonnée)
Narbonne	35 ha	début XII ^e s. (extension refusée en 1355)
Montpellier	120 ha	1364 (auparavant 45 ha, extension ensuite abandonnée)
Limoux	25 ha	
Lyon ⁷	400 ha	1346 (auparavant 80 ha, extension ensuite fortement réduite)
Arles	45 ha	
Avignon	120 ha	1349 (auparavant 45 ha)
Marseille	50 ha	1255 (extension refusée en 1357)
Gênes	155 ha	1320-45 (auparavant 55 ha)
Lucques	120 ha	(auparavant 90 ha)
Pise	220 ha	vers 1160
Florence	430 ha	1284 (auparavant 97 ha, 1172)
Milan	240 ha	1171 (auparavant 100 ha, enceinte romaine)
Turin	60 ha	(enceinte romaine conservée)

Gain de rive, accrétion et frange urbaine. La croissance est souvent marquée aux franges de l'urbanisation par des structures morphologiques bien reconnaissables. L'une d'entre elles est le *gain de rive*, lorsque du terrain est gagné sur un cours d'eau, la mer ou un lac, de façon planifiée ou non, par étapes successives. On remarque en général une rue plus ou moins parallèle à la rive, séparée d'elle de quelques dizaines jusqu'à 100 ou 200 mètres, soulignant un ancien trait de rive (comme aussi à Istanbul et Smyrne, Arnaud 2008, 191 ; 196). De telles structures sont frappantes dans des villes portuaires comme Barcelone, Marseille, Naples (Colletta 2006), mais aussi le long de fleuves comme à Gérone (Canal i Roquet 1998, 46) et

⁶ (Canal i Roquet 1998).

⁷ La très vaste superficie envisagée s'explique non pas par l'ampleur de l'urbanisation, mais par la configuration du site.

Lyon (Fig. 2). Elles datent fréquemment de la période 1200-1250. Une autre forme est l'*accrétion*. Elle correspond à une urbanisation spontanée ou organique, le plus souvent de faible ampleur, au pourtour de la ville et principalement le long des routes d'accès, souvent au débouché des portes. Le faubourg linéaire est la résultante habituelle de l'accrétion. Une autre encore est la *frange urbaine*, qui consiste dans l'utilisation des espaces périphériques d'une agglomération pour y implanter des établissements nécessitant de grandes emprises, en général dans un contexte de ralentissement de la demande foncière et d'arrêt des lotissements d'expansion. Les établissements ainsi placés peuvent être des champs de foire, des hôpitaux comme les maladreries, des cimetières, des couvents, des chantiers navals (Barcelone, Marseille, Gênes). On peut même considérer que le système de fortification médiéval est une installation de frange urbaine ; il a fortement contribué à la formation d'une telle structure spatiale. Les châteaux nouveaux sont ainsi en général placés en limite de ville, certes en fonction de préoccupations militaires évidentes, mais aussi parce que le terrain y est plus dégagé et moins cher. L'importance spatiale de la frange urbaine est un bon indice de stase urbaine. Les couvents des ordres mendiants sont ainsi souvent installés, à partir du début du XIIIe siècle et jusque dans le courant du XIVe, à la périphérie des espaces urbanisés : Augustins, Carmes, Jacobins, Cordeliers à Lyon ; Cordeliers, Jacobins, Clarisses à Toulouse (Marconis 1996, 233) ; Dominicains, Franciscains, Carmes, Clarisses, etc., à Barcelone, une bonne quinzaine de couvents mendiants à Florence (Fanelli 1980, 48 ; 255-6). Dans cette ville, les ordres mendiants ont eu après leur installation une politique très active de lotissement, de création de larges places destinées aux prêches et de construction de très vastes édifices religieux (Guidoni 1989, 134-66). Mais, de façon générale et à la très notable exception de Florence, ces ordres n'ont en général pas été des acteurs importants de l'extension urbaine. Au contraire, leur localisation en limite de la ville, à un moment où cette dernière ne s'étend souvent plus, a contribué ensuite à la constitution puis au gel de grandes emprises foncières constituant parfois au XVIe siècle un obstacle à la reprise de l'urbanisation. La répartition des implantations d'ordres mendiants a été utilisée comme indicateur de la hiérarchie des villes, la présence d'un ou plusieurs ordres mendiants n'implique cependant pas directement que la ville soit d'une importante immédiatement proportionnelle (Guerreau 1981).

Fig. 2. Un gain de rive: les îlots le long du Vieux port à Marseille. Détail d'un plan de 1556, Turin, Archivio di Stato, Archivio Militare Vol. V.

Modalités particulières.

À la phase d'urbanisation initiale d'un quartier, en particulier s'il est le fruit d'une opération d'urbanisme, succède une phase de consolidation repérable à la densification du bâti et à de multiples transformations plus ou moins profondes de l'espace (cf. Galinié 2007) (Fig. 1). Les marchés sont progressivement remplacés par des halles en pierre ou des loges (Blieck, Guiffroy 1994, 207-224; Gauthiez 2003c, I-293). Ils tendent à la spécialisation spatiale dans les villes les plus importantes : poissonnerie, boucherie, blés, draperie (Heers 1990, 166). La gestion architecturale tend à plus de sophistication, par exemple dans la réglementation des alignements, des encorbellements et des hauteurs d'étage, ou la mise en place de portiques au rez-de-chaussée des maisons. Les autorisations de construire, généralisées dans le courant du XIIIe siècle, furent un facteur majeur dans la conservation des tracés viaires et la relative régularité des fronts de rue, parce que les façades sont construites dans la continuité les unes des autres selon des considérations de fonctionnalité viaire et d'esthétique urbaine (Gauthiez 1997, 183-188). On ne sait cependant pas assez quels sont les effets de la gestion municipale quand des événements catastrophiques comme les incendies frappent les villes. Il est très probable qu'on ne modifie pas l'organisation parcellaire, faute d'outils juridiques et financiers pour remembrer, mais ne corrige-t-on pas les alignements et, ne serait-ce qu'à la marge, la voirie ? Voir par exemple ce qui s'est passé à Bourges après l'incendie en 1252, qui détruisit plus de 1000 habitations (Felicelli 2002, 105-134). L'agrandissement et la reconstruction des grands édifices nécessitent souvent l'expropriation d'immeubles voisins et une recomposition urbanistique parfois importante. Il arrive qu'on dégage des espaces destinés à des églises qui n'ont été que partiellement construites, comme à Saint-Saturnin de Cazouls-les-Béziers, au XIVe siècle. Les grandes cathédrales des XIIe-XIVe siècles ont souvent nécessité des destructions importantes, mais les recherches ont principalement pris en compte l'édifice religieux (Erlande-Brandenburg 1989). On franchit souvent des enceintes anciennes du Bas-Empire, on déplace des rues, on détruit de nombreux bâtiments et maisons pour faire la place nécessaire. Les travaux des immenses cathédrales de Milan (1386), Florence (1367), Sienne (1372) où elle ne fut pas achevée et où la nef commencée constitue actuellement une place publique, et de l'église Saint-Pétrone de Bologne (1388), restée inachevée, ont bouleversé des quartiers, dans un mouvement de concurrence assez comparable à celui des villes françaises de la fin du XIIe siècle et du XIIIe et des villes espagnoles aux XIIIe-XIVe siècles. À Narbonne, la cathédrale aurait nécessité pour la construction de la nef la destruction de plusieurs maisons.

Parmi les transformations des villes, on peut encore évoquer la construction des maisons de ville en des lieux stratégiques, soit qu'on ait placé le palais municipal au centre de l'enceinte, soit que l'enceinte ait été tracée de façon plus ou moins équidistante autour de la maison de ville, à l'exemple de communes italiennes comme Milan, ou encore de Strasbourg (Guidoni 1989, 230; Gambi, Gozzoli, 1982, 42, 63 ; Lafon, Schwien 1996, 125). Nombreux aussi sont en France du nord les exemples où l'on a placé symboliquement l'hôtel de ville sur une porte

séparant enceinte ancienne et enceinte nouvelle établie autour d'une extension, ainsi à Caen. L'équipement urbain se renforce petit à petit. Les bains ou étuves disparaîtront au début de l'époque moderne, mais les collèges et universités sont fondés en nombre et la plupart subsisteront : universités créées à Naples en 1224, Toulouse en 1229, Montpellier en 1289, Rome et Avignon en 1303, Florence en 1321, Aix-en-Provence en 1409, Perpignan en 1446, Gênes en 171. Lyon s'est vu toujours refuser une université, déjà au XIVe siècle. La période qui commence vers le milieu du XIIIe siècle et se poursuit jusqu'après le Moyen Âge est donc, dans l'ensemble, un moment de forte consolidation urbaine, à tel point sur les paysages urbains du moment de la croissance dynamique des XII-début XIIIe siècle en sortent complètement transformés (et sont difficilement reconnaissables aujourd'hui).

Les points de franchissement des cours d'eau et leurs chemins d'accès.

Un aspect peu étudié de la morphologie urbaine est le jeu des modifications des accès aux villes et leur contrepartie dans l'espace urbanisé, probablement parce qu'on étudie d'abord l'intérieur des villes, et secondairement ce qui les entoure. Dès qu'on prend en considération l'espace à une échelle plus vaste, de nombreuses questions apparaissent. À Lyon, le tracé des rues entre la Saône et le Rhône, et de même à l'est du Rhône, indique nettement un déplacement du point de franchissement du fleuve du nord vers le sud. Au moins cinq points de traversée ont été identifiés, alors qu'à partir du XIIIe siècle un pont sur un nouveau point fait converger une partie des rues de la rive droite et de la rive gauche. Ces chemins, au moins pour une partie d'entre eux, n'existaient pas auparavant (Gauthiez 2015). Ce cas, certes de grande ampleur, n'est pas unique. De façon générale, la construction des ponts, nombreux à être établis aux XIIe-XIIIe siècles, a fortement contribué à la réduction des points de traversées des cours d'eau et a eu pour effet la mise en place de « pattes d'oie » aux débouchés des ouvrages et l'effacement des chemins ruraux desservant des gués ou des bacs antérieurs. Il semble que ces phénomènes aient pu parfois avoir des effets décisifs sur le choix de tel ou tel chemin d'arrivée en ville, jusque loin dans l'hinterland rural.

L'ÉVOLUTION DES ESPACES COMMERCIAUX

Un aspect important est celui de la transformation des espaces commerciaux. Les sources écrites témoignent d'éléments qui peuvent être mis en relation : l'importance des bancs et tables à usage commercial et artisanal dans l'espace de la rue, la rareté des places voire leur absence dans des villes comme Lyon, Marseille, Gênes, en partie Barcelone, et les portiques le long des rues. Ces derniers visaient d'abord à abriter les bancs et tables pour favoriser le commerce. Il semble qu'ils aient été absents des fondations urbaines nouvelles dans le sud-ouest de la France,

Fig. 3. Les structures du commerce: localisation des bancs régularisés à Lyon en 1395, prélude à leur substitution par des boutiques au rez-de-chaussée des maisons. B. Gauthiez 2018

Fig. 4. Les portiques de Suse (Italie). La maison du XIIIe siècle au centre de l'image suit la ligne de la place de marché telle qu'elle existait alors. La maison de droite comporte un portique comme ses voisines, établi dans le courant du XVe siècle pour abriter les activités commerciales. Photo B. Gauthiez 2018.

les Bastides, où ils apparaissent (les *couverts*), par empiètement sur l'espace public au bord des places dans le courant du XIVe siècle (Faravel 2015). À Bologne, la municipalité les encourage, jusqu'à les rendre obligatoires dans les constructions nouvelles dans des règlements adoptés à partir de 1250, mais en les plaçant sur l'espace des parcelles privées, ce qui se comprend si l'on considère la largeur des

rues médiévales dans cette ville (Bocchi, Smurra, 2015). Un phénomène comparable se développe fortement à Gênes sur l'exemple du portique gagné sur la rive du port au milieu du XIIe siècle, de telle sorte qu'une bonne part des constructions dans la zone commerciale centrale en comporte, sur leur parcelle. De même, Rome comportait de nombreux portiques sur terrains privés. À Gérone, il en subsiste un remarquable ensemble. On en trouve de nombreux exemples plus ou moins résiduels comme à Barcelone plaça de Sancta-Maria.

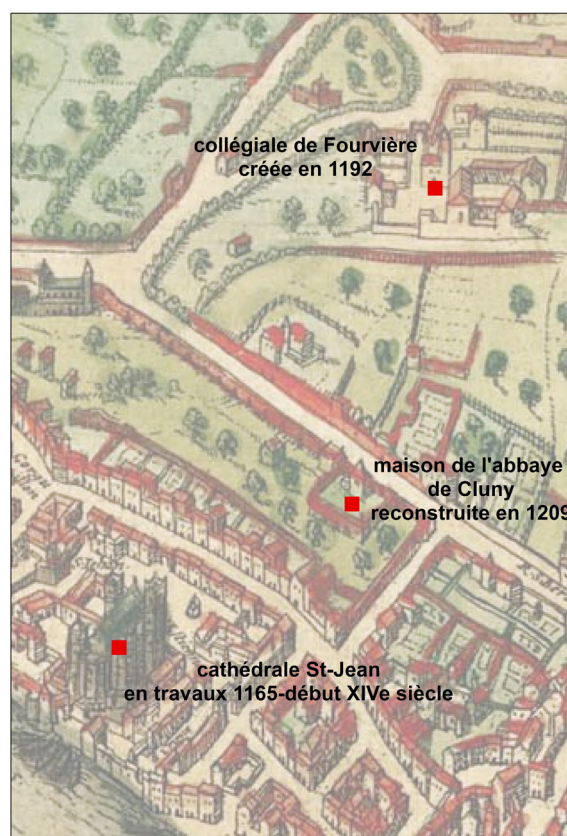
Les immeubles de Gênes montrent qu'on commence à fermer des portiques dès le milieu du XVe siècle, et une décision systématique est prise à Rome en ce sens vers 1480. Ces espaces, toujours de droit privé mais qui devaient jusque-là pouvoir être parcourus par le public, redeviennent complètement privés. La justification de cette fermeture semble avoir été principalement celle de la sécurité. Cette évolution est à mettre en parallèle avec celle des autres espaces dédiés au commerce. En général, ce sont des bancs et tables placées dans l'espace public de la rue, le long des maisons, et souvent protégés par des auvents ou même la saillie du premier étage, dépassant souvent un mètre avant le XVe siècle. À Lyon, en 1395, on compte près de 450 bancs, dont on régularise la forme (Fig. 3). Or, au même moment, le nombre d'ouvriers (*operatoria* = boutiques) n'y dépasse pas la trentaine⁸. Un peu plus d'un siècle plus tard, il ne reste plus qu'environ 25 bancs,

réservés surtout aux bouchers, et l'on met l'accent, dans une enquête fiscale de 1518, sur les boutiques présentes au rez-de-chaussée des maisons, qui étaient précédemment dénommées comme ouvriers (Gauthiez, à paraître). Ces différents systèmes pouvaient coexister dans une même ville.

Il semble donc qu'on soit en présence, avant le développement de nouveaux dispositifs plus complexes, d'un régime général où artisans et vendeurs exerçaient principalement dans la rue, sur des bancs et tables. Ces dispositifs furent ensuite protégés par des auvents, parfois par des portiques, placés

8 Sources principales : Archives municipales de Lyon, DD 18 ; Archives Départementales du Rhône 10 G 717.

dans l'espace public lorsque c'était possible, sinon sur la parcelle privée. Ces portiques ont pu subsister, posant toujours un délicat problème de droit de la propriété, à Bologne et dans les Alpes, ainsi à Susa, plus rarement ailleurs comme à Gérone (Canal i Roquet et al 1998, 50) (Fig. 4). La tendance à l'affirmation de l'espace public, très forte dans la politique des administrations municipales à partir du XIIIe siècle, a fini par distinguer ailleurs nettement domaine public, où les bancs, après avoir été réglementés dans leurs dimensions, furent interdits, et l'espace privé des maisons où les commerces et artisanats furent placés. C'est probablement sous cette pression à la fois de protection des activités et de limite nette entre privé et public que certaines places publiques furent en partie occupées de façon de plus en plus pérenne suivant la succession bancs, puis tables et auvents les abritant, puis petites constructions avec ouvrier, puis maisons.

LE MARQUAGE SYMBOLIQUE DU PAYSAGE URBAIN

Le marquage symbolique des paysages médiévaux en est une dimension majeure. Cet enjeu a pu en de nombreuses instances être informé de façon détaillée, à tel point que c'est un *topos* de l'histoire médiévale, au-delà du simple constat de l'éminence de certains édifices comme sièges de pouvoir et lieux de culte dans la silhouette urbaine et l'occupation de lieux en vue comme les places. En certains cas, un jeu plus complexe peut être retracé, à l'exemple de la maison que l'abbaye de Cluny possédait à Lyon (Fig. 5). Elle était localisée au nord-ouest en dehors de l'enceinte canoniale, sur la pente de la colline de Fourvière, d'où elle dominait nettement l'ensemble cathédral, placée face à son frontispice ouest, presque dans son axe. Dans une telle configuration, elle signifiait évidemment une volonté d'ascendant sur ce qui était pourtant la plus haute autorité ecclésiastique dans l'archidiocèse où cette abbaye à l'immense rayonnement était localisée. Ce n'est probablement pas un hasard si en 1209, peu après sa destruction par le chapitre de la cathédrale St-Jean pour établir la nouvelle fortification de la ville, la réédification en est autorisée par le même chapitre sous la condition que « juxta murum claustrum altitudinem suorum aedificorum in qua nunc sunt non excedebat » (placée à proximité du mur du clos canonial, elle ne dépasse pas la hauteur des édifices qui s'y trouvent actuellement). Dans le même texte, on précise qu'avant sa destruction elle dépassait ces mêmes édifices (Bernard, Bruel 1894, n°4449). L'enjeu de la prééminence ecclésiastique

Fig. 5. Un jeu symbolique remarquable des édifices dans l'espace d'une ville: localisation de la maison de l'abbaye de Cluny à Lyon, par rapport à la cathédrale St-Jean et à la collégiale St-Thomas de Fourvière. Fond plan de Lyon par Braun et Hogenberg, 1572 (d'après un prototype de 1544).

est ici clairement exprimé au travers de la prééminence architecturale. Le chapitre avait déjà cherché, en 1192, à contrer cette prééminence en édifiant au sommet de la même colline, dans la même direction par rapport à la cathédrale, la chapelle de la collégiale dédiée à St-Thomas Becket et Notre-Dame, ce qui laisse entendre combien la position dominante de la maison de Cluny dans le paysage pouvait le perturber⁹.

LES EFFETS DE LA CRISE DES XIVE-XVE SIÈCLES DANS L'ESPACE DES VILLES

Il n'y a pas lieu ici de revenir sur l'histoire des crises de la fin du Moyen Âge, en particulier les épidémies, à commencer par la grande peste de 1347-49, aux effets démographiques dévastateurs, et la guerre de Cent-Ans dans l'espace français, qui conduisit à la militarisation massive des villes et produisit des destructions spécifiques. Ces crises ont cependant des effets importants sur l'espace urbain et sur la perception qu'on aura par la suite de la ville médiévale. La fortification est l'un des éléments constitutifs les plus forts de l'image traditionnelle de la ville médiévale, faite d'un intérieur plein, d'un extérieur rural et de la limite architecturale, matérielle, symbolique, politique constituée par la fortification de pierre, derrière laquelle apparaissent les hauts clochers des églises. Et pourtant, cette image ne correspond probablement que peu à la réalité, du moins jusqu'au XVe siècle. En effet, la ville d'avant le milieu du XIVe siècle est le plus souvent une ville ouverte, *de facto* non protégée. L'argument est même porté au Prince Noir (anglais) pour l'inciter à sa grande chevauchée en France en 1346 (Cochon 1870, 69 n.1), chevauchée qui fera décider de la fortification de nombreuses villes. Pour comprendre cette situation, il faut distinguer les objectifs des fortifications, qui peuvent être variés:

- a. **La protection** est la motivation majeure dans un contexte d'urgence, par exemple à partir du début du XIVe siècle. Dans ce cas, le tracé recherche le meilleur compromis entre la protection maximale de l'espace déjà urbanisé et le contour le plus économe et efficace militairement. Les espaces protégés par des enceintes réalisées dans un tel contexte concernent une grande proportion des villes ici examinées, et correspondent assez bien aux espaces effectivement urbanisés, tout en excluant parfois des quartiers plus ou moins vastes.
- b. **Le caractère stratégique.** Par exemple pour les petites villes neuves aux frontières d'un territoire.

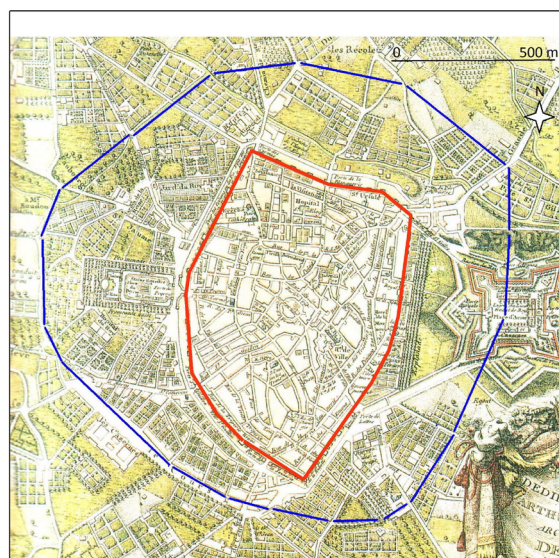
9 La maison de Cluny est localisée dans les Nommées de 1493. On la reconnaît, non désignée, sur le plan de la ville dit scénographique, établi en 1544. Elle servira de noyau pour les bâtiments du couvent des religieuses de Chazeaux et ses restes ont probablement disparu lors de l'effondrement de cette partie du flanc de la colline en 1930.

c. **L'expression du statut de la ville.** La pierre est un élément très signifiant pour les périodes anciennes du Moyen Âge, peut-être parce qu'associée symboliquement aux enceintes antiques. L'octroi d'un statut comme celui de commune a pu conduire à la construction d'une nouvelle enceinte. Une capitale sera en général mieux fortifiée.

d. **Une politique en faveur de l'accroissement de la taille de la ville,** démographique et économique. Cet objectif est bien connu pour Paris au début du XIIIe siècle, où Philippe-Auguste souhaitait que les espaces nouvellement enclos se remplissent de maisons (Lombard-Jourdan 1989, 28), de même pour Florence à la fin du XIIIe siècle (Fanelli 1980, 35-6). Il est probablement à l'origine des enceintes commencées en 1160 à Pise, vers 1280 à Perpignan, vers 1300 à Cahors.

On a fréquemment mis à profit les cours d'eau et plans d'eau présents, en général fortifiés avec retard comme le front de mer à Barcelone. L'enceinte connaît ensuite une histoire qui va en déterminer le degré de préservation. En temps de paix les fossés sont utilisés à des usages divers et donnés à bail (Leyte 1996, 252-4). Diverses installations peuvent y apparaître, et même des maisons. Si une nouvelle enceinte est construite, plus large, l'espace de l'ancien fossé sera en général urbanisé ou loti. Les nécessités militaires, avec le développement de l'artillerie au XIVe siècle, ou un conflit après une période de paix, peuvent aussi conduire à reconstruire une structure ancienne devenue obsolète, ou trop diminuée par les usages d'une paix trop longue, et à en élargir les fossés. La structure architecturale initiale peut alors disparaître, même si le tracé de la clôture est conservé¹⁰. Les villes entre Valence et Pise ont souvent été fortifiées par un mur plus étendu au XIVe siècle : Gênes à partir de 1320, Lyon en 1346, Toulouse en 1347, Avignon en 1349, Barcelone en 1377, pour citer des exemples bien renseignés. L'examen des périmètres retenus permet d'esquisser les projets plus précisément. La considération militaire est toujours dominante, cependant, le détail des enceintes et le devenir des espaces nouvellement enclos nous informent sur la forte différenciation consécutive des devenir des villes. Le cas de Lyon est frappant. On y projette une extension qui aurait porté la superficie protégée à environ 400 ha, avec probablement l'idée d'une progression forte de la population de la ville, tout en tenant compte, bien sûr, des caractéristiques du site. La grande peste de 1348 fait abandonner plus de 100 ha qui devaient être protégés au nord.

Fig. 6. Une extension urbaine effacée: tracé de la nouvelle enceinte de Montpellier décidée en 1364 pour agrandir celle de 1205, dont l'espace a été ensuite abandonné. Fond de plan "Plan de la ville et citadelle de Montpellier", Nicolas Chalmandrier, 1772, médiathèque Montpellier Méditerranée Métropole, Est L 0075.

10 À Rouen, lors de la fouille de l'enceinte à l'ouest de la ville l'absence de structures archéologiques antérieures au XIVe siècle a fait douter de la datation de la construction d'une première fortification dans les sites concernés (Pitte 2006, 151); l'enceinte ancienne puis sa reconstruction complète sont en fait clairement attestées dans les sources écrites (Gauthiez 1991, 287). On a par exemple, vers 1418, reconstruit jusqu'aux fondations l'enceinte au niveau des Cordeliers (Bibliothèque Municipale de Rouen, Tiroir 324, ms)

Seule l'extension ouest sera réalisée, englobant environ 120 ha nouveau, qui ne seront pas urbanisés avant le XXe siècle (Gauthiez 1994). Au total, la ville ne dépasse pas avant le XVIe siècle environ 80 ha urbanisés. De ce point de vue, l'extension de Toulouse apparaît bien mesurée et correspondre à la défense de secteurs déjà effectivement urbanisés, ce qui était le plus rationnel. Cette attention se retrouve à Avignon et Barcelone, avec cependant dans ces deux cas l'inclusion d'espaces non urbanisés relativement importants. Gênes, pour la partie protégée en 1320, est dans une logique de calcul assez serré de la nouvelle fortification, sauf pour l'extension à l'est, assez peu urbanisée. Deux exemples permettent encore de comprendre comment ces fortifications pouvaient être conçues. Montpellier fait l'objet d'un vaste projet en 1364, progressivement réalisé, mais ensuite abandonné, et il ne restera pratiquement rien à l'époque moderne de l'urbanisation hors des murs érigés vers 1200, dont on ne connaît presque rien (Fig. 6). À Marseille, la ville était déjà fortement en crise au début du siècle. On avait un peu étendu l'enceinte par deux fois à l'est du port, vers 1190 et en 1250. D'importants quartiers existaient à l'est de la ville encore au milieu du XIVe siècle, cependant, plutôt que de les protéger, on décida en 1357-58 de les raser (Bouiron et al. 2011, 340-41). Il fut alors certainement considéré de les enclorre, mais on y renonça, probablement comme à Narbonne où une part importante des 30 000 habitants résidaient certainement au début du XIVe siècle hors les murs (Bourin, Larguier s.d.). Là encore, aucun mur ne fut construit, et les extensions extra-muros disparurent. On voit ici combien la possibilité de financer un mur a pu être déterminante dans l'évolution future de ces villes. En effet, d'une situation au début du XIVe siècle comparable à Valence, Montpellier, Narbonne, peut-être à Marseille, succède un XVIe siècle où Valence aura gagné hiérarchiquement, et où Montpellier et Narbonne auront très fortement reculé.

Aix-en-Provence a connu la même évolution négative, d'une moindre ampleur, avec l'abandon partiel de ses quartiers extérieurs (Pourrière 1958 ; Coulet 1979). Elle était alors la capitale du comté de Provence, ce qui explique probablement une extension de l'aire protégée, à la différence de Marseille. Dans les cas de Nîmes et Narbonne, où les faubourgs sont restés complètement ouverts, l'autorité royale française n'a pas exigé — ou obtenu — qu'elles étendent leurs fortifications, ce qui est pourtant arrivé à Limoux et à Montpellier, mais avec très peu de succès pour cette dernière. Ces situations variables font ressortir le rôle différencié des Etats dans le devenir urbain, renforçant le processus de différenciation. Le fait que les quartiers extérieurs étaient en général pauvres est certainement aussi un facteur d'explication de l'abandon, de même que la dynamique économique particulière à chaque ville comme à Cahors qui perd son rôle financier central. Redisons ici qu'on ne sait que peu de choses de la forme détaillée des quartiers extra-muros abandonnés¹¹, alors que leur équivalent est bien connu dans les cas où la protection est intervenue. À une échelle plus fine, la construction de nouvelles fortifications a eu des effets sur les parcours d'accès. En effet, on n'a généralement pas établi une porte sur chaque chemin d'accès à la ville et certains se sont donc trouvés condamnés. En conséquence, les urbanisations

11 La Ville des Tours a pu être reconstituée grâce aux actes notariés, et on connaît une petite partie des faubourgs de Marseille grâce aux fouilles archéologiques.

le long de ces chemins ont décliné au profit de celles qui restaient irriguées, et l'on mit en place des chemins nouveaux, empruntant parfois la contrescarpe des nouveaux fossés, pour se raccorder aux portes nouvellement établies. À l'intérieur des murs, on assiste souvent au lotissement des espaces nouvellement enclos le long de rues au tracé déterminé par le nouveau mur, soit pendant les périodes de forte urbanisation, soit lors de la reprise à partir de la fin du XVe siècle.

La désurbanisation

La fin du Moyen Âge est une période de forte désurbanisation. Le phénomène a d'ailleurs été très étudié pour les villages désertés, réoccupés ou non par la suite (Beresford, Hurst 1971 ; Fossier, Verger 2005 ; Dega 2004). Les villes ont aussi été très touchées, selon des modalités variables. On voit alors deux phénomènes agir conjointement pour profondément transformer l'espace des villes, mais en partie de façon antagoniste. La guerre oblige à les protéger, alors qu'au même moment elles sont frappées dans leurs forces vives par les épidémies à partir de 1347-48. La population urbaine a baissé de plus de la moitié, parfois des trois-quarts dans le courant du XIVe siècle et au début du XVe (Bois 1976 ; Dubois 1988, 313-420 ; Coulet 2005). La fortification marque durablement une limite, d'autant plus que, parce qu'elle a souvent été prévue pour protéger les quartiers occupés avant les grandes épidémies, qui donc vont rester longtemps sous-peuplés. Les urbanisations extérieures tendent à disparaître du fait de la dépopulation, du refuge *intra-muros* et, par crainte des sièges, de la destruction systématique des constructions hors les murs, attestée à Genève, Rouen, Marseille. On assiste alors à la mise en place de cette image de la ville médiévale évoquée ci-dessus, fruit de circonstances particulières et tardives.

La désurbanisation gagne aussi parfois les zones urbaines internes, protégées par des enceintes. Sur le plan cadastral ancien, Cazouls-les-Béziers semble nager dans un espace enclos trop vaste. Plus généralement, l'espace libéré *intra-muros* est susceptible de recompositions favorables à la formation de grandes emprises foncières. L'abandon, la ruine, puis la destruction de maisons, leur remplacement par des jardins, restent peu étudiés et mal connus. À Lyon, une enquête parcellaire de 1493 indique encore de nombreux terrains passés en jardins et en *mures* à la périphérie¹². De plus, les épidémies ont conduit à la création de nouveaux cimetières, ceux traditionnellement disposés autour des églises paroissiales s'avérant insuffisants. À l'évidence, l'espace des villes a été profondément affecté par le mouvement long et prononcé de dépopulation. Cette situation, une fois la paix revenue et la reprise démographique et économique en place à partir du deuxième ou troisième tiers du XVe siècle et de façon variable selon les régions (*La reconstruction* 1981), est propice à une recomposition en profondeur des tissus urbains, souvent telle que ce que nous percevons dans le bâti actuel et sur les plans parcellaires les plus anciens reflète surtout cette réalité nouvelle,

12 Archives Municipales de Lyon, CC 4-12. Les *mures* sont les structures portantes de maisons dont le toit et l'étage en pisé ont disparu.

Fig. 7. Un exemple de ville avant la grande crise de la fin du Moyen Âge: Lyon.

L'enceinte décidée en 1346 est en dehors de la figure. La carte montre des gains de rive au bord de la Saône, l'importance des zones dont la topographie a été très perturbée à la fin du Moyen Âge et l'importance de la frange urbaine constituée par les ordres mendiants.

B. Gauthiez 2018.

plus indirectement celle qu'elle a remplacée. Les aspects principaux de cette recomposition sont la reconstruction suivant une architecture plus régulière et uniforme, et le passage, constaté à Gênes (Poleggi, Croce 2008) et à Marseille, d'une disposition des maisons avec pignon sur rue à une disposition avec toit parallèle à la rue, ce qui autorise la suppression de nombreux passages entre les maisons à pignon. Le cadre monumental est aussi massivement renouvelé, la prospérité nouvelle permettant souvent la reconstruction des églises et des édifices publics, d'où de nombreux nouveaux clochers pointant dans la silhouette des villes. Le paysage urbain médiéval est alors fortement remodelé, tant la crise a permis, par sa profondeur et sa durée, une réédification selon des modalités nouvelles lors de la reprise. Le bâti des villes que

nous qualifions aujourd'hui de médiévales est bien souvent le fruit de cette reconstruction de la fin du XVe siècle et du début du XVIe. En conséquence, le paysage du bas Moyen Âge est rarement en France bien conservé, à l'exception de villes du Sud-Ouest comme Figeac, Cahors et quelques autres (Scellès 1999). La perdurance médiévale est plus marquée en Italie où des villes comme Sienne ou Lucques conservent un bâti encore majoritairement antérieur au XVe siècle en leur centre (*Lucca medievale* 1998). En Catalogne, le centre de Gérone est assez remarquablement conservé. Il faut ajouter à ce tableau d'ensemble les destructions de quartiers opérées lors de la construction des citadelles comme à Barcelone et Perpignan, qui ont contribué à l'époque moderne à effacer des parties importantes de l'urbanisation conservée à la fin du Moyen Âge.

CONCLUSION

Les éléments ici présentés montrent que l'évolution des villes au Bas Moyen Âge est un phénomène très dynamique, sur le plan du renforcement de leur administration et du contrôle de l'espace public, de la densification, de leur monumentalisation et de la *durcification* avec des immeubles privés de plus en plus sophistiqués, par aussi la transformation des espaces commerciaux à partir du XIIIe siècle, et par les effets des nouvelles fortifications en matière de fixation d'une limite et d'abandon de quartiers. De telle sorte qu'il ne faut penser la ville du bas Moyen Âge ni comme proche de celle des XIIe-début XIIIe siècles, ni comme proche de celle de la fin du XVe siècle, dont l'image est pourtant si forte, mais ne reflète pas bien, généralement, les époques antérieures (Fig. 7). C'est encore plus vrai si l'on compare les villes prises individuellement, ce qui fait apparaître de fortes différences, mais aussi des tendances lourdes communes sur la durée. Dans cette évolution du paysage, il faut ajouter un facteur majeur,

le fait que les maisons les mieux conservées sont celles des élites. Celles des pauvres, bien plus nombreuses, n'ont le plus souvent pas subsisté parce qu'elles étaient construites en matériaux peu pérennes, souvent dans des quartiers qui disparaissent lors des grandes crises, une réalité dont il faut tenir compte.

BIBLIOGRAPHIE

- ABBÉ, J.-L. 2001, De l'espace rural à l'aire urbaine : enquête sur la villa nova en Languedoc méditerranéen pendant le Moyen Âge, CURSENTE, B. (dir.), *Habitats et territoires du Sud*, Paris : CTHS, 2004, 47-63.
- ARNAUD, J.-L. 2008, *Analyse spatiale, cartographie et histoire urbaine*, Marseille : Parenthèses, 2008.
- BAUDREU, D., CAZES, J.P. 1994, Les villages ecclésiastiques dans le bassin de l'Aude, FIXOT M., ZADORA-RIO E. (dirs), *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*, Paris : Maison des sciences de l'homme, Paris, 1994, Documents d'Archéologie française, 46, 80-97.
- BERESFORD, M. 1967, *New Towns of the Middle Ages*, Londres: Farrar, Straus & Giroux.
- BERESFORD, M., HURST, J. 1971, *Deserted medieval villages*, Londres, Stutton Pub. Limited.
- BERNARD, A., BRUEL, A. (eds) 1894, *Recueil des actes de l'abbaye de Cluny*, T. V, Paris, Imprimerie Nationale.
- BLIECK, G., GUIFFRAY, A. 1994, Genèse et évolution d'une place publique. L'exemple de Lille, DEMOLON, P., GALINIÉ, H., VERHAEGHE, F., *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle)*, Actes du IVe Congrès International d'Archéologie Médiévale (Douai, 26, 27, 28 septembre 1991). Douai: Société d'Archéologie Médiévale (Caen) et Société archéologique de Douai, 207-224 (Archaeologia Duacensis n°11/maison des sciences de la ville de l'université de Tours n°7).
- BOCCHI, F., SMURRA, R. (dirs) 2015, *I portici di Bologna nel contesto europeo*, Bologna: Luca Sossella Editore,
- BOIS, G. 1976, *Crise du féodalisme*, Paris: PFNSP/EHESS.
- BOUIRON, M., PAONE, F., SILLANO, B., CASTRUCCI, C., SCHERRER, N. (dirs) 2011, *Fouilles à Marseille, approche de la ville médiévale et contemporaine*, Marseille: Centre Camille Julian (Études massaliètes 10).
- BOURIN, M., LARGUIER, G., *La gloire médiévale de Narbonne*, <https://hal-univ-perp.archives-ouvertes.fr/hal-01291384>, accédé le 7 oct. 2018.
- CANAL I ROQUET, J., CANAL I DE DIEGO, E., NOLLA I BRUFAU, J. M., SAGRERA I ARADILLA, J. 1998, *La ciutat de Girona en la meitat*

- del segle XIV*, Gérone: Ajuntament de Girona (Historia urbana de Girona, Reconstruccio cartografica vol. 3).
- CARCAUD, N., GARCIN, M., BURNOUF, J. 2007, L'interfluve entre Loire et Cher, petite échelle et longue durée, GALINIÉ H. (dir), *Tours antique et médiéval, lieux de vie, temps de la ville*, Tours: FERACF, 394.
- CASSAN, E. 2006, *Le bourg castral de Najac au Moyen Âge, formation et évolution d'un paysage urbain en Rouergue occidental*, Villefranche-de-Rouergue: Société des amis de Villefranche et du Bas-Rouergue.
- CHEVALIER, B. 1982, *Les bonnes villes de France du XIVe au XVIe siècle*, Paris: Aubier.
- CHOAY, F., PAOLI, M. (dirs) 2006, *Alberti : humaniste et architecte*, Paris: Musée du Louvre et École nationale supérieure des Beaux-Arts.
- COCHON, P. 1870, *Chronique normande*, éditée par CH. ROBILLARD DE BEAUREPAIRE C. (ed), Rouen: Société de l'histoire de Normandie.
- COLLETTA, T. 2006, *Napoli città portuale e mercantile. La città bassa, il porto e il mercato dall'VIII al XVII secolo*, Rome: Kappa.
- COMET, A. 2017, *Villages et bourgs de la Gascogne gersoise à la fin du Moyen Âge (1250-1560). Transformations morphologiques et architecturales*, (thèse de doctorat) Université de Toulouse-Jean Jaurès, Toulouse.
- COULET, N. 1979, *Aix-en-Provence, espace et relations d'une capitale (milieu du XIVe s. milieu du XVe s.)*, (thèse de doctorat d'Etat), Université d'Aix-en-Provence, Aix-en-Provence.
- COULET, N. 2005, Une crise démographique profonde, AURELL, M., BOYER, J.-P., COULET, N., *La Provence au Moyen Âge*, Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence, 395-302.
- DEGA, J.-L. 2004, L'évolution des habitats ruraux et le repeuplement du bas Rouergue méridional (XIVe-XVe siècles), CURSENTE, B., *Habitats et territoires du Sud*, Paris: CTHS, 215-233.
- DENJEAN, C. 2004, Naissance et affirmation d'une ville de montagne : Puigcerdà (XIIe-XIVe siècles), CURSENTE, B., *Habitats et territoires du Sud*, Paris: CTHS, 131-146.
- DIVORNE, F., GENDRE, B., LAVERGNE, B., PANERAI, Ph. 1985, *Les bastides d'Aquitaine, du Bas-Languedoc et du Béarn. Essai sur la régularité*, Bruxelles: Archives d'architecture moderne.
- DUBOIS, H. 1988, La dépression (XIVe et XVe siècles), DUPÂQUIER, J. (dir), *Histoire de la population française, I, Des origines à la Renaissance*, Paris: PUF, 313-420.
- EIXIMENIS, F. 1927, *Regiment de la cosa pública*, MOLINS DEL REI, D. (ed), Barcelone: Barcino (Els nostres clàssics. Col·lecció A; 13)
- ERLANDE-BRANDENBURG, A. 1989, *La cathédrale*, Paris: Fayard.

- FABRE, Gh., LOCHARD, Th. 1992, *Montpellier, la ville médiévale*, Paris: imprimerie Nationale.
- FABRE, G., BOURIN, M., CAILLE, J., DEBORD, A. (dirs) 1996, *Morphogenèse du village médiéval (IXe-XIIe siècle)*, Montpellier: Association pour la connaissance du patrimoine du Languedoc-Roussillon (Cahiers du patrimoine, 46).
- FANELLI, G. 1980, *Firenze*, Rome-Bari: Laterza.
- FARAVEL, S. 2015, Les 'couverts' ou 'arcades' dans les bastides du sud-ouest de la France, BOCCHI, F., SMURRA, R. (dirs), *I portici di Bologna nel contesto europeo*, Bologna: Luca Sossella editore, 211-24
- FAUDOT, M., CLAVEL-LÊVEQUE, M. 1995, Redécouverte d'un arpenteur arlésien : Bertrand Boysset (vers 1355-vers 1416), *Dialogues d'histoire ancienne*, 21-2, 360-369
- FELICELLI, Ch. 2002, Le feu, la ville et le roi : l'incendie de la ville de Bourges en 1252, *Histoire urbaine*, 5, 105-134.
- FOSSIER, R., VERGER, J. 2005, *Histoire du Moyen Âge : tome 4 (XIIIe-XVe siècle)*, Paris: Editions Complexe.
- GAMBI, L., GOZZOLI, M. C. 1982, *Milano*, Rome-Bari: Laterza.
- GAUTHIEZ, B. 1991, *La logique de l'espace urbain, formation et évolution : le cas de Rouen*, (Thèse de doctorat), EHESS, Paris
- GAUTHIEZ, B. 1994, La topographie de Lyon au Moyen Âge, *Archéologie du Midi médiéval*, 12, 3-38
- GAUTHIEZ, B. 1997, Le rôle du contrôle de l'espace public et l'urbanisme au XIIIe siècle en France, DE BOE, G., VERHAEGHE, F. (dirs), *Urbanism in medieval Europe, Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' conference*, vol. 1, Zellik: Instituut voor het Archaeologisch Patrimonium, 183-188.
- GAUTHIEZ, B. 2003a, *Espace urbain, vocabulaire et morphologie*, Paris: Editions du patrimoine.
- GAUTHIEZ, B. 2003b, L'urbanisme en Normandie au Moyen Age d'après l'analyse morphologique des plans de villes, GAUTHIEZ, B., ZADORA-RIO, E., GALINIÉ, G. (dirs), *Village et ville au Moyen Âge : les dynamiques morphologiques*, Tours: Presses universitaires François-Rabelais.
- GAUTHIEZ, B. 2003c, Fécamp et Louviers en Normandie, GAUTHIEZ, B., ZADORA-RIO, E., GALINIÉ, G. (dirs), *Village et ville au Moyen Âge : les dynamiques morphologiques*, Tours: Presses universitaires François-Rabelais, I, 293.
- GAUTHIEZ, B. 2010, An essay in historical geography: the evolution of towns in the duchy of Normandy in the 11-15th centuries from the physical and quantitative data, *Making a Medieval Town, patterns of early medieval urbanization*, BUKO A., MCCARTHY M. (eds), Varsovie: Académie polonaise des sciences, 81-104.

- GAUTHIEZ, B. 2015, Les franchissements du Rhône à Lyon, XIIe-XVIIIe siècles, REYNARD E. (dir), *Le Rhône, entre nature et société*, Lausanne, Presses universitaires de Lausanne, 199-223.
- GAUTHIEZ, B. à paraître, Embellir et aménager la ville, Lyon 1395 et 1680: des mots et des techniques partagés, des esthétiques différentes, Vienne.
- GUARDIÀ BASSOLS, M., GARCIA ESPUCHE, A. 1994, El legado medieval, GUARDIÀ BASSOLS, M., JAVIER MONCLUS, F., OYON, J. L. (dirs), *Atlas histórico de ciudades europeas, Peninsula Iberica*, Barcelone: CCCB, 66.
- GUARNIERI, Ch 1997, Un indagine nel centro storico di Ferrara: lo scavo di via Vaspegolo — corso Porta Reno (1993-94), DE BOE, G., VERHAEGHE, F. (dirs), *Urbanism in medieval Europe, Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' conference*, vol. 1, Zellik: Instituut voor het Archaeologisch Patrimonium, 237-248.
- GUERREAU, A. 1981, Analyse factorielle et analyses statistiques classiques: le cas des ordres mendiants dans la France médiévale, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 36-5, 869-912.
- GUIDONI, E. 1989, *Storia dell'urbanistica, il Duecento*, Rome-Bari: Laterza.
- GUINOT, E., MARTI, J. 2006, Las villas nuevas medievales valencianas (siglos XIII-XIV), *Boletín Arkoleon*, 14, 183-216.
- HEERS, J. 1990, *La ville au Moyen Âge*, Paris: Fayard.
- HIGOUNET, Ch. 1975, *Paysages et villages neufs du Moyen Âge*, Bordeaux: Fédération historique du Sud-Ouest (Études et documents d'Aquitaine 2)
- HIGOUNET, Ch. 1992, *Villes, sociétés et économies médiévales*, Bordeaux: Fédération historique du Sud-Ouest, Institut d'histoire, Université de Bordeaux III.
- HOLDSWORTH, Ph. 1984, Saxon Southampton, HASLAM J. (dir), *Anglo-saxon towns in southern England*, Chichester: Phillimore, 331-344
- La reconstruction après la guerre de Cent Ans* 1981, Paris: CTHS.
- LAFON, X., SCHWIEN, J. J. 1996, Strasbourg, PINOL, J.-J. (dir), *Atlas historique des villes de France*, Paris-Barcelone: CCCB/Hachette.
- LARKHAM, P. J., JONES, A. N. 1991, *A glossary of urban form*, Birmingham: Institute of British Geographers, (Historical Geography Research Group Monograph 26)
- LAURET, A., MALEBRANCHE, R., SÉRAPHIN, G. 1988, *Bastides, villes nouvelles du Moyen Âge*, Toulouse: Editions Milan.
- LE GOFF, J. 1980, L'apogée de la France médiévale, LE GOFF, J. (dir), *Histoire de la France urbaine, vol. 2, la ville médiévale*, Paris: Seuil.
- LEYTE, G. 1996, *Domaine et domanialité publique dans la France médiévale (XIIe-XVe s.)*, Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, 1996, p. 252-254.

- LOMBARD-JOURDAN, A. 1989, De la préhistoire à la mort de Philippe-Auguste, *Paris, genèse d'un paysage*, BERGERON L. (dir), Paris: Picard.
- Lucca medievale, la decorazione in laterizio 1998, Lucca: Fondazione Ludovico Raggi.
- MARCONIS, R. 1996, Toulouse, La naissance de la ville, PINOL, J.-L. (dir), *Atlas historique des villes de France*, Paris-Barcelone: CCCB/Hachette.
- MEDIANERO, H.J.M. 2004, *Historia de las formas urbanas medievales*, Séville: Universidad de Sevilla.
- PAONE, F. 2018, Les maisons de la ville médiévale, *Dossiers de l'archéologie*, 389, 44-47.
- PITTE, D. 2006, Apports récents de l'archéologie à la connaissance des villes de Haute-Normandie au Moyen Age (1975-2000), *Les villes normandes au Moyen Âge*, Caen: Presses universitaires de Caen.
- POLEGGI, E., CEVINI, P. 1981, *Genova*, Rome-Bari: Laterza.
- POLEGGI, E., CROCE, I. 2008, *Ritratto di Genova nel'400*, Gènes: Sagep Editori.
- POURRIÈRE, J. 1958, *La ville des Tours d'Aix-en-Provence, essai de restitution d'une ville morte du Moyen âge d'après des documents inédits*, Aix-en-Provence: La Pensée Universitaire.
- REBKOWSKI M. 1997, Change or continuity. The origins of the late medieval town of Kolobrzeg in Pomerania, DE BOE, G., VERHAEGHE, F. (dirs), *Urbanism in medieval Europe, Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' conference*, vol. 1, Zellik- Instituut voor het Archaeologisch Patrimonium, 19-28
- SCCELLÈS, M. 1999, *Cahors, ville et architecture civile au Moyen Âge (XIIe-XIVe siècles)*, Paris: Editions du patrimoine (Cahiers du Patrimoine n°54).
- SCHADEK, H., UNTERMANN, M. 1996, Gründung und Ausbau Freiburg unter den Herzögen von Zähringen, *Geschichte des Stadt Freiburg im Breisgau*, vol. 1, Stuttgart: Theiss.
- SCHERRER, N., VASSELIN, B., MOLINIER, M., 2011, Le réseau hydraulique, BOUIRON, M., PAONE, F., SILLANO, B., CASTRUCCI, C., SCHERRER, N. (dirs) 2011, *Fouilles à Marseille, approche de la ville médiévale et contemporaine*, Marseille, Centre Camille Julian (Études massaliètes 10).
- SCHMITT, J.-C., OEXLE, O. G. 2002 (dirs), *Les tendances actuelles de l'histoire du Moyen Âge en France et en Allemagne. Actes des colloques de Sèvres (1997) et Göttingen (1998)*, Paris: Publications de la Sorbonne.
- SCHOFFIELD, J., VINCE, A. 1994, *Medieval towns*, Londres: Leicester University Press.
- SERRA DESFILIS, A. 2012, Las ciudades nuevas del reino de Valencia en tiempos de Jaime I (1232-1276), CASAMENTO, A. (dir), *Fondazioni urbane, Città nuove europee dal medioevo an novecento*, Rome: Kappa, 33-56.
- STOOB, H. 1970, *Forschungen zum Stadtwesen in Europa*, Köln-Vienne: Bohlas.

- TRÉZINY, H. 2018, La ville antique et ses monuments, *Dossiers de l'archéologie*, 389, 24-27.
- ZADORA-RIO, E., GAUTHIEZ, B. 2003, Morphogenèse des agglomérations en Anjou-Touraine : la place du désordre, GAUTHIEZ, B., ZADORA-RIO, E., GALINIÉ, G. (dirs), *Village et ville au Moyen Âge : les dynamiques morphologiques*, Tours: Presses universitaires François-Rabelais, I.

DOSSIER

**URBANISME I ESPAI PÚBLIC EN LES CIUTATS BAIXMEDIEVALS
DEL NORD-OEST DE LA MEDITERRÀNIA**

URBANISM AND PUBLIC SPACE IN THE LATE MEDIEVAL CITIES OF THE
NORTHWEST OF THE MEDITERRANEAN

Pages	Received date	Acceptance date
53-69	15-10-2018	13-11-2018

GIRONA A L'EDAT MITJANA. L'URBANISME

GIRONA IN THE MIDDLE AGES. URBANISM

DOI: https://doi.org/10.33115/a/26046679/1_3

Josep Ma Nolla

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica.
Universitat de Girona
Codi Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3367-328X>

Jordi Sagrera

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica.
Universitat de Girona
Codi Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6887-0286>

Paraules clau

Girona, urbanisme, edat mitjana

Keywords

Girona, urbanism, middle ages

Resum

Girona es va mantenir reclosa dins les muralles fins a la creació del conjunt episcopal de Sant Feliu vora la porta nord de la ciutat. Els carolingis reconstruïen les muralles i eixamplaven el recinte cap el nord. Al segle XI es formava el burg de Sant Feliu i al XII l'eixample meridional, especialment l'Areny i el seu mercat. Al segle XIII s'incorporarien al procés urbà el burg de Sant Pere i el Mercadal. El creixement es densificaria fins a mitjan segle XIV amb nombrosos establiments. A la segona meitat del segle XIV, la ciutat s'estancava però encara va construir un nou recinte emmurallat.

Abstract

Girona remained confined within its walls until the creation of the episcopal set of buildings of Sant Feliu [Saint Felix] near the northern gateway of the city. The Carolingians rebuilt the walls and widened the enclosure to the north. In the 11th century, the borough of Sant Feliu was formed followed, in the 12th century, by the southern extension, especially that of Areny and its marketplace. In the 13th century, the village of Sant Pere and Mercadal were incorporated into the urban process. This growth led to densification until the middle of the 14th century, with numerous establishments. In the second half of the 14th century, the city stopped growing, although a new walled enclosure was still built.

GIRONA A L'EDAT MITJANA. L'URBANISME

EL PUNT DE PARTIDA

La ciutat fou fundada durant la tercera dècada del segle I aC a partir del desplaçament de l'*oppidum* ibèric de **Kerunta* que dominava el Congost des de la muntanya de Sant Julià de Ramis i molt probablement d'algun altre poblat de l'entorn immediat del Pla de Girona, com el Puig de Can Cendra d'Estanyol (Bescanó). El nou establiment urbà ocupava una situació excepcional de cara a controlar absolutament els camins naturals que es trobaven en aquell punt geogràfic entre els quals sobresortia, per damunt de tots els altres, l'anomenat pels grecs *Camí d'Hèracles*. Calia, de grat o per força, passar pel bell mig de la nova fundació si hom volia circular de tramuntana a migdia a de ponent a llevant. La tria de l'emplaçament ens revela un coneixement profund, exhaustiu del territori per part dels fundadors. Cap altre lloc oferia, ni de lluny, les mateixes condicions per assegurar un control perfecte dels camins. Recordem que a partir de l'edat mitjana Girona seria coneguda com «la Clau del Regne» i que aquestes circumstàncies expliquen bona part del seu esdevenidor històric. Fou bastida en el darrer pendent dels contraforts de les Gavarres, entre els cursos del riu Onyar, a ponent, i Galligants, a cerç, al costat mateix de l'aiguabarreig d'aquests cursos hídrics amb el Ter. Oferia una orografia complicada, amb forts desnivells, fondalades i elevacions, que fent-la incòmoda per viure-hi, comportava la contrarèplica d'innombrables avantatges en vista a la seva defensa.¹ La terrassa inferior de l'Onyar esdevingué el límit perimetral devers occident. El Marge Gros, la terrassa superior, més antiga, on s'alça avui mateix la catedral, l'antic palau episcopal i àrees immediates, era més extensa i separada per desnivells de molts metres.

La ciutat, d'un xic menys de 5 ha, tingué des dels orígens un traçat ortogonal dibuixat a partir del *decumanus maximus*, l'actual carrer de la Força, que no era altra cosa que el tram *intra muros* del Camí d'Hèrcules, de la futura Via Augusta. La trama de carrers paral·lels i perpendiculars situats a distàncies fixades, encara es pot observar. La disposició de les *insulae*, amb l'eix llarg de ponent a llevant, palesa l'adaptació al terreny i la necessitat de disposar d'un espai adequat per bastir el fòrum, notablement extens, que exigí un desplaçament atípic cap al nord però que inspirà a urbanistes i arquitectes solucions agosarades però tan preuades

1 La bibliografia més actual sobre el lloc i els orígens de *Gerunda* és extensa. Pot ser de profit consultar, Burch et al., 2007, 133-147; Nolla, 2007, 187-197; Palahí i Nolla, 2007, 213-234; Nolla, Palahí i Vivo. Curadors, 2010; Palahí, 2013, 41-70.

pels romans. Com calia, les muralles seguien la seva pròpia dinàmica, en profit d'una defensa més eficient i sòlida. Dibuixaven un espai poligonal, vagament triangular, amb un vèrtex superior a l'est (torre Gironella) i la base a la galta oriental de l'actual carrer de Ballesteries, per on circulava l'Onyar.²

Aquest perímetre urbà no canvià al llarg de l'imperi ni quan vers el 300, *Gerunda* reconstruí a consciència les seves muralles ni quan, un segle més tard, va caldre refer i millorar la porta del Fòrum.³ Aquestes foren les defenses urbanes d'època tardo-antiga i visigoda, del domini agarè, les mateixes que van traspasar els francs, l'any 785, quan els *gerundenses homines* els obriren les portes. L'any 793 la ciutat fou objecte d'un duríssim atac, dins d'una operació de més volada, per part dels andalusins, que afectà molt seriosament les muralles urbanes. Aquestes circumstàncies propiciaren el primers canvis importants de la forma urbana.⁴

L'APORTACIÓ CAROLÍNGIA

El paper determinant, des d'un punt de vista defensiu, que tingué Girona en aquells anys, abans del setge i la conquesta de Barcelona, el 801, explica la decisió

per part de Carlemany de reconstruir-les immediatament i fer-les més efectives i potents, més fermes. Paral·lelament, aprofitant l'avinentesa —i això és important per al nostre discurs— hom decidí ampliar la superfície urbana en dues direccions: cap a llevant, alçant el castell de Gironella que esdevingué un element defensiu de gran vàlua, i cap a tramuntana, en aquest cas sense cap necessitat militar però intentant aconseguir l'espai que necessitava l'operació decidida de fer entrar l'*episcopium* dins dels murs urbans, per seguretat i per fer-li ocupar un espai dominant i privilegiat, fins aleshores desaprofitat.⁵

Aquest primer eixample urbà afegí mitja hectàrea a l'antiga superfície, ara definida per unes noves muralles que reforçaven les anteriors i que definien els nous espais incorporats. La ciutat emmurallada carolíngia

coincideix fil per randa amb l'actual Força Vella, cosa que significa que el creixement urbà subsegüent, sobretot tangible des de finals del segle X, ho

Fig. 1 Plànol de la ciutat d'època carolíngia amb l'eixample nord consolidat i amb l'episcopi de Sant Feliu fora muralles.

2 A més de les referències assenyalades en la nota anterior podeu consultar, Nolla et al., 2008; Nolla i Casas, 2009.

3 Nolla, 2010, 246-254.

4 Canal et al., 2003; Nolla et al., 2008; Nolla, 2013, 71-84.

5 A la bibliografia esmentada en la nota anterior afegiu-hi, Canal et al., 2004, 141-159.

feu més enllà, en diversos sectors, tal com veurem, que no foren fortificats, si ho van ser, fins uns quants segles després envers el darrer terç del segle XIV.

El castell de Gironella assegurava el flanc oriental, un dels punts febles de la defensa urbana. Era una autèntica alcassaba, simultàniament integrada i segregada de la ciutat. La seva puixança és recordada l'any 1285 pel cronista Desclot quan la qualifica, en un eficaç flaix descriptiu, com la força principal del recinte urbà. L'exemple septentrional no calia, militarment parlant, però tanmateix era una oferta de futur que assegurava poder realitzar la importantíssima operació urbanística de fer entrar catedral i dependències episcopals dins de l'àrea urbana. Una part ben coneguda gràcies a les excavacions arqueològiques, mostra l'existència del *cellarium* episcopal, format, entre altres coses, per unes sitges imponents on es desava la producció cerealística de les terres del prelat, com les de les vil·les de *Parietes Rufini* i *Castellum Fractum*, en els entorns immediats de la ciutat de Girona, que servien pel manteniment del bisbe, del clergat, del culte i per alimentar orfes, vídues, pobres i desvalguts. Allí mateix, en diverses botes hom conservaria el vi i l'oli episcopal.⁶

D'ençà de l'antiguitat tardana, potser des de la segona meitat avançada del segle IV, existí un barri preferentment eclesial un xic més enllà de la porta nord de la ciutat, Sobreportes des del segle XI, amb la basílica que conservava les despulles del màrtir Feliu i altres construccions sobre les quals ens manquen dades. Tots els vestigis que conservem ens conviden a situar aquest burg al costat occidental de l'antiga Via Augusta. Altres informacions ens permeten plantejar-nos la situació del *cellarium* lligat a Sant Feliu, en un sitjar que ocuparia la part alta del sector, a redós de la muralla nord, un xic més enllà, cap a llevant, de Sobreportes.⁷

Fig. 2 Recreació a vol d'ocell de la ciutat carolíngia vista des del sud-oest.

L'EXPANSIÓ MEDIEVAL (SEGLES X-XII)⁸

Les circumstàncies històriques van propiciar un important creixement demogràfic a partir del segle X, especialment de la segona meitat, que es feu sentir sobretot en espais urbans. Calia tenir cura de més gent, situar-los en nous establiments atès que no tenien cabuda dins dels murs urbans. Aquesta primera expansió, encara tímida, es feu sentir al burg de Sant Feliu, a l'entorn de la basílica del màrtir, però també

6 Nolla et al., 2008.

7 Nolla, 2013, 71-84; Nolla i Palahí, 2012, 225-243.

8 Sobre aquest tema, globalment, Canal et al., 2010; Nolla, 2014, 73-85; Nolla, 2015, 145-164.

al burg de Sant Pere de Galligants, on s'alçà un cenobi benedictí en ple segle X. El creixement cap a tramuntana, seguint la Via Augusta, fou el primer de tots.⁹ De seguida els terrenys meridionals s'afegirien a aquesta dinàmica, amb èxit aclaparador.

Al segle XI, en un moment determinat del qual hauria començat l'ocupació dels espais situats més enllà de la porta de l'Onyar, la meridional, amb la construcció de cases a un costat i altre de la via; era el carrer de les Sabateries, ara Carreras Peralta, i la zona entre Cúria Reial i Quatre Cantons. No tenim dades documentals dels inicis d'aquest procés que, tanmateix, cal deduir de notícies posteriors i de la

Fig. 3. Recreació aèria de la ciutat a mitjan segle XII.

lògica urbanística. Recordem que tot aquest espai tingué un forn documentat des de molt antic que no tindria raó de ser sense una base demogràfica suficient. És més que probable que l'existència d'un mercat estacional a l'areny del riu, actués d'esca en aquell procés.

Simultàniament, observem la consolidació de l'ocupació del burg de Sant Feliu, concretament del sector que correspon al costat oriental de l'actual carrer del rei Martí, popularment conegut com el carrer del Llop, la Via Pública. La dinàmica detectada assenyalava una tendència clara de sud a nord, devers la riba esquerra del Galligants. A prop del riu s'acabaren establint persones, l'activitat professionals dels quals, tenia necessitats d'aigua corrent: blanquers, adobadors, paraires, teixidors.... Les dades

que controlem semblen assenyalar que tota aquella àrea era erma, urbanísticament parlant, abans del segle XI però no és segur. Podria haver-hi hagut una certa ocupació del sector més meridional que, ara com ara, desconeixem.

Més endavant, durant el segle XII, s'aniria ocupant paulatinament la zona més baixa del burg, entre Galligants i Onyar, un espai que només pogué ser edificat i habitat després de la construcció del mur de l'Areny, a la riba de l'Onyar, que ho feia possible. Aquesta obra imponent esdevingué un dic que protegia de les avingudes del riu i feia possible bastir-hi habitatges. Un temps després, va caldre alçar un altre mur encara més enllà de l'antic com a conseqüència de la pressió demogràfica i de la necessitat de sòl.

ARENY, CAP DE L'ARENY I VILANOVA

L'ocupació del sector meridional, a l'entorn de la via, que ben aviat esdevindria el principal espai de creixement urbà des de tots els punts de vista, hauria començat al segle XI i, potser, abans i, com sol passar, des de la porta de la muralla en

9 Canal et al., 2000; Canal et al., 2010.

avall. Mancats de dades documentals ens hem de refiar de notícies indirectes i de la lògica urbanística per reconstruir aquest procés. Només la fixació d'una cronologia ferma, tal com hem pogut fer en altres llocs, ens defuig. Deixem-ho estar. Potser en un futur la recerca arqueològica i documental podran ajudar-nos a ser més precisos.

Allò que s'anomenaria des dels inicis del segle XIII la Sabateria, l'actual carrer de Bonaventura Carreras Peralta, hauria estat la primera zona edificada amb cases més enllà de la porta de l'Onyar, potser primer ocupant la galta oriental i, després, la occidental tot i que justament en aquell indret, les condicions topogràfiques, l'allunyament de la llera del riu, fa raonable pensar en una ocupació simultània. Pel que fa a migdia de l'actual plaça de l'Oli, el carrer de Ciutadans que fixa en el seu recorregut la Via Augusta romana, les dades, puntuals però valuoses, assenyalen l'aparició de diversos establiments per fer-hi habitatges, des de les acaballes del segle XI i, amb més intensitat, durant la primera meitat del segle següent. A finals del segle XII, hi havia una continuïtat d'ocupació amb poques interrupcions fins al límit meridional del Cap de l'Areny. Es localitzava al sud de l'actual plaça de Catalunya en un lloc anomenat de *Passaturis* cruïlla entre la via Augusta i l'antic camí, també romà, de Sant Feliu de Guíxols, que circulava entre els contraforts muntanyosos de les Gavarres i l'Onyar. Aquesta activitat constructiva frenètica mostra el dinamisme de la ciutat, la seva riquesa, el seu creixement i un cert exhauriment de les zones septentrionals o, directament, una nova orientació més meditada i amb més futur. Convé recordar, tanmateix, que des dels inicis de l'actual carrer de Ciutadans, venint del nord, només s'ocupà la galta oriental del camí, que fregava els desnivells del Marge Gros i cercava seguretat en relació amb el riu. Paral·lelament, a un ritme un xic diferent, s'anà urbanitzant la Vila Nova, el barri que cavalcava sobre aquell fort desnivell, a l'est del carrer de Ciutadans, de la plaça del Vi i del carrer Albereda que conformava, també la galta oriental, el Cap de l'Areny. El sector nord de la Vila Nova s'ajuntava amb l'àrea del temple de Sant Martí, d'origen antic,¹⁰ on existien edificacions, conreus i pedreres des d'època carolíngia.

Tanmateix, la urbanització efectiva de l'Areny fou una conseqüència de l'actuació del comte Ramon Berenguer IV.¹¹ El 1160 ordenava el mercat i els seus entorns, un espai ampli que s'estenia des de l'actual plaça del Vi, al sud, fins al carrer de la Cort Reial, al nord, i, de fet, fins a la porta sud de la muralla de la ciutat. La regulació establia la creació de rengleres d'obraders, taules i bancs separades per carrers i una gran plaça central per al mercat tot fixant-ne els límits detalladament. L'actuació comtal pot ser considerada una reacció a la pressió exercida pels establiments que els darrers anys havien impulsat diferents institucions lligades a la Seu i a l'església de Sant Feliu a la part baixa de l'Areny propera al riu Onyar, espai que el comte devia considerar pròpia del mercat. Per l'altra banda, les ordinacions comtals qüestionaven unes senyories principalment eclesiàstiques que s'havien fixat al segle XI i, evidentment, van esclatar els litigis que van perdurar trenta anys. Val a dir però que, la trama urbana actual de l'antic

10 Nolla, 2014-2015, 133-145.

11 Canal et al., 2010, 92-93

Areny, segueix fil per randa les disposicions del 1160 i d'altres posteriors com la del conveni de pacificació del 1172, per la qual s'acordava crear una plaça nova amb la renúncia reial d'edificar en una illa urbana: les Albergueries, que avui és la plaça del Vi.

El traçat de les illes urbanes i dels carrers que les envolten es van adaptar a la topografia natural, marcada pel riu Onyar i les Gavarres i a les vies i camins antics. Encara més influència va exercir la distribució aloera dels dominis eminents. Els amidaments dels diferents alocs demostren que el repartiment es va generar a partir d'un mòdul de cinc destres i en múltiples que es podien desglossar en quarts i mitjos. A l'àmbit gironí, el destre fou la unitat de longitud habitualment emprada en el mesurament de terres i edificis entre els segles IX i XI.¹² Al segle XII es va substituir per la braçada o cana, la vara de vuit pams, que fou una mesura omnipresent durant la baixa edat mitjana. En conseqüència, la trama urbana de l'Areny deriva d'aquella distribució anterior del segle XI, i les illes i els carrers s'hi van amollar ben ajustats. Aquest procediment també s'endevina en la disposició de la xarxa urbana del Cap de l'Areny malgrat que es va urbanitzar principalment durant el segle XIII.

A la darrerria del segle XII tingué lloc una altra actuació urbanística de primera magnitud, l'ocupació del sector oriental de l'actual carrer de Ballesteries, que exigí la creació d'un camí, de fet un carrer, que va permetre la urbanització d'aquella zona però, sobretot, crear un nou vial que facilitava estalviar-se la travessa interior de la ciutat emmurallada per anar de nord a sud i viceversa, sempre a peu pla. Aquesta primera variant tingué importants conseqüències en tot ordre de coses, algunes de les quals esmentarem al llarg d'aquest treball. A través de l'actual carrer de Calderers, aquell camí passava per la plaça de Sant Feliu i l'actual carrer de la Barca, ben protegit pel mur de l'Onyar, tot cercant un pont acabat d'obrar que salvava el Galligants, un quants metres a l'oest del camí antic.

EL SEGLE XIII

Representa la primera fase del període de màxima expansió urbana i puixança de la ciutat medieval. Durant els primers anys, la principal activitat constructiva va continuar centrada a l'Areny i al Cap de l'Areny. Tal i com va succeir al burg de Sant Feliu, un dels elements imprescindibles per a la consolidació del creixement urbà de la zona fou la construcció d'un potent mur de contenció fluvial que es projectà al llarg de la riba de l'Onyar aprofitant un marge natural, des del Cap de l'Areny, a migdia, fins al començament de les Ballesteries, al nord. Es documenta explícitament a partir dels any vint però la datació podria recular uns anys, pels volts del tombant dels segles XII/XIII ja que, en aquell moment, s'estava edificant la galta de llevant de l'actual carrer de l'Argenteria, just en el punt on hi havia d'haver el mur.

12 Sobre el destre a Girona a Sureda, 2008, 398-402.

Els primers obradors i tallers instal·lats abans del 1200 es reformaven en aquest moment o substituïen paulatinament per nous edificis; bàsicament cases, algunes veritables palaus urbans, amb obradors i espais de treball a la planta baixa que conferien al barri un aspecte atapeït i bulliciós. L'espai al mercat anà minvant a mesura que es densificava la construcció. Per satisfer la demanda de sòl urbà es deixava edificar sobre les places i els carrers públics mitjançant pilars, arcs i voltes que deixaven lliure la circulació als vianants i on s'instal·laven parades i taules. L'autoritat pública en regulava les condicions i els àmbits on es podien bastir, ja que calia garantir el dret de pas de llum i la ventilació dels carrers. Les més antigues es documenten el 1192, a les voltes d'en Rosés quan el batlle reial donava llicència per aixecar-ne unes que havien de ser semblants a les ja existents en el lloc. Se'n bastiren arreu però especialment a la Rambla ja que els edificis més propers eren prou lluny, al Mercadal a l'altra banda del riu, i permetia construir-les sistemàticament sense impediment. A mitjan segle XIII bona part de les voltes de la Rambla ja funcionaven. Els pilars s'assentaven damunt el mur de l'Areny cobrint el carrer de cap a cap, aleshores la Merceria. A la banda forana, envers el riu, s'estenia un sorral ampli que davallava suaument fins a l'Onyar. La preexistència d'un marge natural el situava a una cota baixa respecte de la Merceria, que es va accentuar amb la construcció del mur de l'Areny. Així, el desnivell vertical arribà als quatre metres. Als anys vint es va aprofitar per establir-hi taules del mercat que formaven rengleres entre carrers. Els accessos es garantien mitjançant portes i escales obertes al mur de l'Areny. Aquest desplaçament de parades vora l'Onyar era fruit de la saturació de l'antiga plaça interior del mercat, espai que era completament ocupat per les taules fixes de la carnisseria o boqueria i les de la peixateria. Abans del 1300 es van aixecar sengles llotges d'obra de pilars i arcades que les van arrecerar.

Els anys centrals del segle marquen el punt de sortida d'una forta empena urbanitzadora general a tota la ciutat. Barris que s'havien mantingut marginals o amb menys densitat d'ocupació urbana reprenien amb força l'activitat constructora que només es va veure parcialment pertorbada pel setge francès del 1285.

Un d'aquests barris va ser la Vilanova i el Puig, és a dir, la zona que s'enfila per les Gavarres des del rectorat de la universitat fins a la Mercè passant pel carrer del Portal Nou amb totes les travessies. A priori era una de les zones més complexes per l'orografia abrupta. Des de la segona meitat del segle XII, algunes famílies com els Ripoll, els Puig i ja en el segle XIII, els Martí i altres, compraven cases i finques i hi realitzaven establiments. Paral·lelament, envers la primera meitat del segle XIII, es construïa un mur de contenció, descrit en els documents

Fig. 4. Mapa de la ciutat a mitjan segle XIII.

Fig. 5. Recreació a vol d'ocell de la ciutat vers mitjan segle XIII.

com *la muralla* (*murus*) per consolidar i estabilitzar el marge gros, nom que designava el penya-segat de recorregut nord sud que separava el Puig de l'Areny. La instal·lació del convent dels predicadors, nom popular dels dominics, el 1252, va suposar l'alienació d'una part de l'alou de Sant Martí Sacosta i potser va incentivar-hi canvis, ja que, tot seguit, els preposits de Sant Martí iniciaven una cadena d'establiments urbans dins els seus dominis.¹³ Els altres senyors aloers, Sant Feliu i la Seu també realitzaren notables establiments. Cap a final del segle el sector del Puig de la Vilanova presentava un aspecte molt urbanitzat, però encara suburbà, amb cases, horts i trilles barrejades.

El Mercadal inicialment comprenia tot allò que quedava al nord del rec Monar. La concentració de molins, la major part de domini reial, a la part baixa del rec comportava l'activitat d'una certa població que devia justificar l'erecció de l'església de Santa Susanna, sufragània de Sant Feliu i esmentada per primera vegada el 1081, i el funcionament d'un forn de coure pa en dates reculades.

Durant la primera meitat del segle XIII es consolidaven els nuclis primigenis de cases al voltant de l'església i del forn de pa de la sagristia Major de la seu i se'n definien de nous. Un es trobava enganxat al rec del Portell, el braç meridional del rec Monar, a prop de l'actual carrer de Santa Clara. A més de molins hi havia cases, entre les quals, la del monestir d'Amer des del 1228 i la primera casa que fundaren els mercedaris a Girona el 1243. El Mercadal s'anava poblant i l'església de Santa Susanna es convertia en parroquial pels volts del 1233. Era el moment en què els franciscans s'instal·laven a Girona per fundar-hi un convent. El solar inicial, delimitat pel rec Monar, al nord, i per un camí similar en orientació i emplaçament a l'actual carrer Nou, a migdia, es va ampliar considerablement cap al sud i l'est mitjançant la compra de patis i horts fins assolir un predi notable. L'operació més gran es va realitzar entre els anys 1249 i 1252. S'eliminava el camí abans esmentat i, en compensació s'obria una plaça vers migdia que es va conèixer com el pla o plaça de Framenors. Avui és l'avinguda de Sant Francesc.

Al sud, el paisatge era dominat per les hortes de Fontanilles i Cuguçac que s'estenien fins a les immediacions de l'hospital nou. La institució se situava a prop de la confluència del camí de Caldes, actualment el carrer de la Rutlla, amb el camí Barcelonès. Es va fundar l'any 1211 per un grup de confreres de Sant Martí Sacosta. D'aleshores ençà va rebre donacions i llegats testamentaris que, amb el temps, van permetre disposar d'un important alou al seu voltant.

En el darrer quart del segle XIII el creixement del Mercadal va ser espectacular ja que es va urbanitzar una part substancial de Fontanilles i Cuguçac. Els primers

13 Per al procés urbà medieval d'aquest sector de la ciutat a Canal, Nolla i Sagrera 2011, 133-147.

establiments s'emplaçaven vora els vells camins d'accés: Fontanilles i Savaneres principalment, però aviat es van perfilar noves illes urbanes delimitades amb nous carrers, alguns dels quals han desaparegut: Teixidors (Ginesta), Canaders (Pompeu Fabra), Flassaders, Corral...

El burg de Sant Pere també es va urbanitzar plenament al segle XIII. Un dels primers espais afectats va ser una ampliació cap a llevant del monestir amb la formació d'unes illes de cases arreglerades al camí de Sant Daniel que es van anomenar burg superior de Sant Pere. No obstant aquesta puntual intervenció, l'activitat principal cal centrar-la cap a ponent del burg, envers el riu i vora el Planiol de Sant Pere, més o menys l'actual plaça de Sant Pere, que servia de cementiri. El procés arrencava el 1252 amb una concòrdia arbitrada per un litigi entre el cenobi i l'anomenat hospital dels capellans, l'antiga xenodòquia, que cap a les darreries del segle XII la Seu havia traslladat del palau episcopal a uns solars immediats al monestir de Sant Pere. El document conté en realitat el pacte amb les disposicions i línies mestres per a la futura urbanització del sector que ben aviat s'implementaria.¹⁴

EL SEGLE XIV

Als primers anys del segle XIV encara sovintegen els esments documentals de cases i finques arruïnades del temps del setge del 1285. Es veu ben bé que els estralls d'aquella escomesa trigaren a cicatritzar. No obstant això, la ciutat no va perdre empenta ja que, des del punt de vista urbà, va continuar creixent fins a mitjan segle. Més que expandir-se, que ho va fer puntualment, es va densificar. Va ser el període per excel·lència dels establiments urbans. En efecte, en els horts, trilles i solars lliures a l'interior de les illes urbanes s'hi edificaven cases i construccions. En algunes operacions fins i tot es traçaren nous carrers per delimitar més illes però dins una estructura urbana bàsica ja consolidada. D'establiments se'n van realitzar pràcticament arreu i van ser permesos o promoguts per tots els àmbits del domini senyorial. La monarquia, empesa per les incessants necessitats de tresoreria, va alienar bona part del domini reial a l'Areny. També i, malgrat l'oposició dels jurats de la ciutat, va promoure la construcció de cases a nous espais vora la riba del riu Onyar; les cases de la galta de ponent de l'actual Rambla, de les Ballesteries i les del carrer Calderers fins a l'extrem septentrional del burg de Sant Feliu.

Les senyories eclesiàstiques també en van afavorir a través de promotors particulars: la trilla d'en Bordils (avui el Pallol), els d'en Serra, vora la Mercè, els de Berenguer Renall i Adelaida d'Oscà, al Cap de l'Areny, els de Ramon Venguí i els de Ramon Provençal, al Mercadal, els d'en Vendrell i els de Blanca Alomar, a Fontanilles, els establiments del Corral, a Cuguçac, els de l'hospital Nou (actual Rutlla)...¹⁵

¹⁴ Canal et al. 2000, 159-162.

¹⁵ Canal et al., 2010, 104-109.

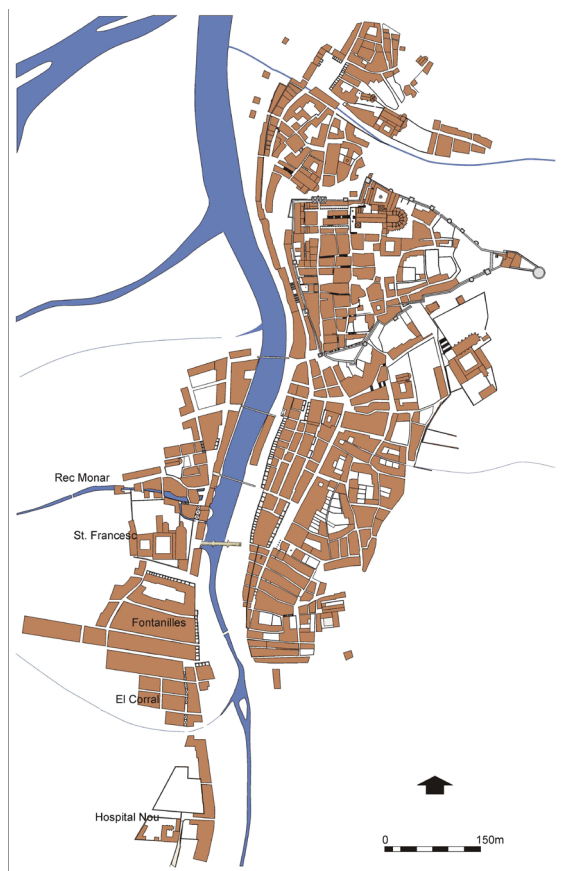

Fig. 6. Plànol de la ciutat cap a mitjan segle XIV.

Les respostes i solucions urbanes a la densificació tampoc foren innovadores però ara s'incrementaven. Un dels efectes fou el creixement vertical de les cases amb edificis de fins a quatre pisos i l'ús sistemàtic de parets mitgeres, és a dir, comunes o compartides per dos habitatges que es convertia en una pràctica habitual a tota la ciutat. L'economia d'espai va influir en la minva d'amplada dels solars. Veiem que, el 1322, els solars dels primers establiments per bastir les cases de la galta esquerra del carrer Calderers sota l'impuls de Ferrer de Lillet, amidaven quatre canes i mitja d'amplada (uns set metres). Els que es feren més endavant havien reduït l'amplada a tres canes i dos pams (menys de cinc metres), tal i com corrobora el capbreu reial del 1350 sobre les cases i patis del mateix sector¹⁶. Aquesta mida al voltant de les tres canes és la que es va implantar com a amplada de referència de tots les cases i solars dels carrers de les Savaneres i Canaders.¹⁷

Indubtablement, la pressió de la propietat privada sobre la via pública arribà a nivells notables. A banda de la solució ja comentada de pilars i arcs sobre els carrers, s'implementaven altres estratègies com els «passatges». Eren trams coberts de carrers

amb estances suportades per arcades encavallades a l'alçada del primer pis contra façanes confrontades a banda i banda del carrer. Amb freqüència es tractava de connectar dues cases d'una mateixa propietat que restaven separades pel carrer.¹⁸ Tanmateix, la forma més comuna emprada per l'arquitectura popular a l'hora de guanyar espai per a la casa consistia en afegir balcons i tribunes. La documentació les anomenà envans, un cos sobresortit de la vertical de la façana suportat per bigues i jàsseres de fusta. Se n'han conservat pocs testimonis ja que l'estructura superior es construïa amb materials peribles: puntals i travesses de fusta i tempanells primers de morter de calç i pedruscall menut.

Durant el segle XIV, la Força o ciutat vella va encabir dues realitats ben diferenciades que assolien plena maduresa: el barri catedral i el call jueu. El primer comprenia tota la part alta de la Força, des del verger del castell de Gironella fins al Mercadell o plaça ubicada davant les escales de Santa Maria. La catedral amb el recinte canonical i el palau episcopal eren les pedres angulars que vertebraven el conjunt. Al seu recer es van instal·lar les seus de les diferents administracions

¹⁶ Canal et al., 2000, 127-131.

¹⁷ L'excavació arqueològica de l'avinguda Pompeu Fabra de Girona va permetre observar les filades de cases aparellades medievals amb una amplada estandarditzada al voltant de les tres canes. Veieu Palahí i Nolla, 2007.

¹⁸ Passatge devia ser el nom comú aplicat a aquestes estructures sobre carrer. Amb aquesta forma apareix de tant en tant en els documents, malgrat ser redactats en llatí. És el cas de la casa de Bonanat de Taialà a la pujada de Sant Martí el 1356: «In quadam passatge tro super carreriam quod passatge est inter cocina et alia partita mei hospicio quam haveo versus circio.» (Arxiu Diocesà de Girona, Capbreu de la pabordia de juny de Sant Feliu, 1356, 28 d'octubre).

de la catedral i del bisbat creades entre els segles XI i XII: sagristies, Major i Segona, ardiaconats, pabordies, cabiscolia i clavaria. Cal afegir-hi les residències dels canonges concentrades rere la catedral i en el carrer Alemanys. També s'hi aplegaren les cases de beneficis instituïts, dels clergues beneficiats i les de molts monestirs que tenien residència a Girona: Sant Cugat del Vallès, Santa Maria de Vilabertran, Sant Salvador de Breda... Fora d'aquest espai però ben a prop de les escales de la catedral hi havia l'Almoina del pa de la Seu (la Pia Almoina), institució benèfica i assistencial fundada per Arnau d'Escala al segle XIII, i el vell forn de pa de la Ruca també lligat a la Seu.

Per envergadura, la construcció principal del segle XIV va ser, sens dubte, l'inici de la fàbrica gòtica de Santa Maria, car la romànica havia quedat petita, reflex del creixement de la ciutat dels darrers segles. Així, al 1313 s'engegaven les obres per bastir una nova capçalera amb girola i capelles radials que es consagrava el 1343. Immediatament es començaven les capelles laterals que havien d'encerclar les noves naus del temple gòtic — la intenció inicial era la de bastir tres naus —, obra que es va enllestir en nau única en diferents fases i trigà molt temps.

El call jueu es va vertebrar a ambdues bandes de l'actual carrer de la Força que als segles XIII i XIV s'anomenà carrer major del call. El primer esment específic es remunta al 1160, un moment en el qual encara no estava massificada la presència jueva. Durant el segle XIII es va estendre en direcció nord i sud fins arribar a la màxima expansió cap al 1300; des del Mercadell al portal de l'Areny. En aquesta època la sinagoga es trobava emplaçada a la galta de ponent de l'actual carrer de la Força i a tocar de la placeta que avui mena a les escales de la Pera. Per ponent afrontava amb la muralla antiga sobre el carrer Ballesteries, mentre que, pel nord i pel sud, els límits venien marcats per sengles carrerons avui desapareguts que, arrencant des de la muralla, es projectaven en direcció est fins al carrer de la Força. Contenia la sala d'oració, el pati o l'escola. De la distribució interna sabem que el pati s'obria a ponent amb la muralla com a límit occidental i la sala d'oració restava a llevant. El pati era l'àmbit més espaiós i disposava d'un pou.¹⁹

En una data imprecisa del segon quart del segle XIV, l'aljama va decidir construir un micvé, car la sinagoga no en disposava. Fins aquell moment s'havien utilitzat els banys públics del burg de Sant Feliu, els actuals banys àrabs, que es llogaven puntualment amb aquesta finalitat. Els banys jueus es van ubicar vora la sinagoga en un solar al costat exterior de la muralla del carrer de les Ballesteries. Es va

Fig. 7. Recreació aèria de la ciutat a mitjan segle XIV.

haver d'habilitar un accés des del pati de la sinagoga mitjançant una escala que travessava la muralla.

La pesta del 1348 arribava a Girona després d'unes anyades de males collites. La davallada de població es va amortir durant uns anys amb flux procedent dels entorns rurals, però van cessar les operacions massives d'establiments i es van haver de revisar censos a la baixa de moltes cases i finques per falta de demanda. La ciutat es va estancar.

LES MURALLES DEL SEGLE XIV²⁰

L'expansió urbana de Girona s'aturava i fixava a mitjan segle XIV. La darrera obra important, la que havia de completar i perfilar la ciutat medieval va ser la construcció d'una nova muralla. En temps del rei Pere el Cerimoniós, la guerra amb Castella i la presència de tropes mercenàries rondant pel principat propicià un clima d'inseguretat que comminà el monarca a ordenar l'emmurallament de viles i ciutats de Catalunya. Girona va haver d'aixecar unes noves muralles que havien d'encerclar i protegir els nombrosos barris que s'havien anat desenvolupant més enllà de l'antic clos murat.

Fig. 8. Vista a vol d'ocell de la ciutat amb les muralles baixmedievals enllestides.

Primerament es va refer la muralla antiga, recinte que aviat s'anomenaria Força Vella. El 1361 el rei en disposava l'arranjament per alliberar-la d'obstacles i aconseguir un pas de ronda de 13 pams de cana. També decidí la reparació i millora de les torres existents i la construcció de noves: les dels portals de Sobreportes i de l'Areny i, en diferents trams del recorregut, la torre Cornèlia, les de Ballesteries, les del tram de migdia, el portal Rufí... Les obres no van concloure fins al 1368.

La reforma de la muralla vella va contemplar dues obres paral·leles que hi van quedar incorporades: una cuirassa al carrer de les Ballesteries i la fortificació del temple de Sant Feliu que, com s'havia vist en el setge

del 1285, per la proximitat amb el portal de Sobreportes plantejava seriosos problemes de defensa. La muralla de Ballesteries s'iniciava el 1362.²¹ Es va concebre com una ampliació de la muralla antiga cap a ponent fins al riu Onyar. Al seu interior havia de tancar i protegir les cases d'ambdues galtes del carrer Ballesteries. Contenia dos portals, a nord i a sud, protegits per un fossat.

20 Per treballs generals sobre les muralles del segle XIV a Boadas i Iglesias, 2001, Iglesias, 2003 i Canal et al., 2010, 124-133.

21 Madurell, 1965, 340.

Les obres a l'església de Sant Feliu començaven el 1363 amb treballs a la capçalera, la més propera a les muralles, amb la construcció d'un fossat i l'addició de merlets al voltant de tota la teulada; el 1374 s'enderrocava el claustre i es tancava el cementiri. Finalment, el 1385 s'erigien dues torres avançades cap a ponent sota la direcció de Pere Sacoma, una de les quals havia de ser el basament de l'actual campanar de l'església, i s'aixecava un pont per passar del teulat de l'església a la torre occidental de Sobreportes.

Simultàniament s'emprenia la construcció de tres recintes nous que havien de tancar la ciutat a ambdues bandes del riu Onyar: el dels burgs de Sant Feliu i de Sant Pere de Galligants, el de l'Areny i Vilanova i el del Mercadal.

El 14 d'abril del 1375, el rei Pere ordenava la construcció de la muralla del burg de Sant Feliu. L'obra comprenia dos trams: el més oriental havia de davallar des de la muralla del claustre i la canònica de la seu fins al Galligants, davant de la capçalera del monestir de Sant Pere, mentre que la muralla occidental aniria al llarg de l'areny de l'Onyar, més enllà de la plaça de Sant Feliu.

El 1378 el rei comunicà a l'abat i comunitat de Sant Pere de Galligants la seva voluntat d'incloure el mateix monestir, la plaça i una part del burg de Sant Pere dins els murs de la ciutat. Així es fortificaven els absis i el campanar del monestir però les obres s'allargaren fins poc abans del 1400, ja que la torre i el pany de muralla propers a Santa Eulàlia Sacosta (Santa Llúcia) encara no estaven enllestits el 1396.

El 1366, s'establien talles per finançar la muralla meridional i nomenar els encarregats de l'obra, però el traçat no es va fixar definitivament fins el 1369. Entre els anys 1374 i 1380 es va treballar en el tram sobre el convent de Sant Domènec amb la gran torre rodona de predicadors sota la direcció de Pere Sacoma, mestre major de la Seu. Al 1374 s'iniciava el tram vora el riu Onyar i al 1379 es treballava a la torre del pont de Framenors, el precedent de l'actual pont de Pedra. Un ban municipal del 1396 qualifica l'obra gairebé acabada amb els seus portals i torres: el del Carme, de Bonaventura, d'en Cardonet, de l'Àngel, del Pont de Sant Francesc i de la Vilanova.

El 1368 es redactaren els capítols sobre la construcció de les muralles del Mercadal. Al 1370 les obres es van aturar per donar prioritat a les de l'altra banda de l'Onyar. Malgrat que es reprenien el 1374, l'impuls definitiu no va arribar fins al 1385. Tot i amb això, els esments documentals sobre l'obra de les muralles del Mercadal s'allargaren fins al 1402, moment en el qual restaren definitivament acabades.

El recinte del Mercadal era el més llarg de tots. Tenia cinc portals: el d'en Vila davant l'actual plaça de Catalunya, el Portal dels Flassaders o de Santa Caterina a la confluència del camí barcelonès (actual carrer Migdia) i el de Caldes (carrer de la Rutlla), el de Santa Clara, proper al convent homònim que va romandre fora del recinte, el del Monar i el de Figueroles a l'extrem nord. Els murs eren reforçats amb 19 bestorres intercalades a distàncies regulars i una torre rodona semiexempta vora el portal de Figueroles.

BIBLIOGRAFIA

- BOADAS, J., IGLESIAS, D. 2001, *La muralla de Girona. Fotografies 1877-2002*, Girona: Ajuntament de Girona.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2000, *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona: Ajuntament de Girona, (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 4).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2003, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona: Ajuntament de Girona, (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 5).
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2004, L'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI, *Actes del II Congrés d'Història de Girona. La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV, 141-159.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2006, *La forma urbana del call de Girona*, Girona: Ajuntament de Girona, (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 7)
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., PALLÍ, Ll., SAGRERA, J. 2008, La construcció de la muralla medieval del Mercadal en el darrer terç del segle XIV, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIX, 59-86.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2010a, *Atles d'història urbana de Girona. Segles VI aC-XVI*, Girona: Ajuntament de Girona.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2010b, *Girona en el segle XIII (1190-1285). Cartografia i descripció de la ciutat medieval*, Girona: Ajuntament de Girona, (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 9).
- CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2011, L'evolució d'un sector de la ciutat: el campus del barri Vell: de *suburbium* a nucli antic, *Universitat de Girona. Història, arquitectura i patrimoni*, Girona-Figueres: Universitat de Girona-Brau, 133-147.
- IGLESIAS, D., 2003, *La muralla de Girona: dels orígens a l'enderrocament*, Girona: Ajuntament de Girona.
- MADURELL, J.M. 1965, Las obras de las murallas de Gerona (1362-1685). Notas documentales para su historia, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVII, 331-372.
- NOLLA, J. M. 2007, *Kerunta: l'oppidum de Sant Julià de Ramis, De Kerunta a Gerunda*, PALAHÍ, Ll., NOLLA, J.M., VIVÓ, D. (a cura de) *Els orígens de la ciutat*, Girona: Ajuntament de Girona, 187-197 (Col·lecció Història de Girona 41).
- NOLLA, J. M. 2010, Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals, FIGUERAS, N., VILA, P. (a cura de), *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, Girona-Barcelona: Diputació de Girona, Patronat Francesc Eiximenis-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 246-254.

- NOLLA, J. M. 2013, La ciutat entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana (segles V-XI), *Girona. Construir la ciutat (I). De Kerunta a la crisi baixmedieval*, Girona: Ajuntament de Girona, 71-84 (Conferències a l'Arxiu Municipal 8).
- NOLLA, J. M. 2014, Girona durant l'edat mitjana. El creixement d'una ciutat, *Girona medieval. La clau del regne*, Girona: Ajuntament de Girona, 73-85, (Col·lecció Història de Girona 50).
- NOLLA, J. M. 2014-2015, En els orígens del temple de Sant Martí Sacosta. Noves reflexions, *Butlletí Arqueològic*, 36-37, 133-145.
- NOLLA, J. M. 2015, Girona a l'edat mitjana. Un model paradigmàtic de ciutat entre el segle VIII i el XV, *Actes del Cinquè Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya. Barcelona, 22-25 de maig de 2014*, Barcelona, Ajuntament de Barceona, 145-164 (volum I, monogràfic: la ciutat)
- NOLLA, J. M., CASAS, J. 2009, *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació Cuina de Casa Pastors*, Girona: Universitat de Girona, (Estudis Arqueològics 8).
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, Ll. 2007, La fundació de *Gerunda*, *De *Kerunta a Gerunda*, PALAHÍ, Ll., NOLLA, J., VIVÓ, D. (a cura de) *Els orígens de la ciutat*, Girona: Ajuntament de Girona, 213-234 (Col·lecció Història de Girona 41).
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, Ll. 2012, *Gerunda* en l'antiguitat tardana, VIVÓ, D., L. PALAHÍ, Ll., NOLLA, J.M. (a cura de), *Parva Gerunda*, Girona: Ajuntament de Girona, 225-243 (Col·lecció Història de Girona 48).
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, Ll., VIVO, J. (curadors), 2010, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: Universitat de Girona, 2010.
- PALAHÍ, LL., JNOLLA, J.M. (coord.), CALLAVÉ, S., CANAL, E., LLOVERAS, M., MARGALL, J., PRADOS A., SAGRERA, J. 2007, *Entre l'hospici i l'hospital. Evolució urbanística d'un sector de Girona: el carrer de les Savaneres (Girona, Gironès)*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, (Excavacions arqueològiques a Catalunya 19)
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, Ll., SAGRERA, J., SUREDA, M., CANAL, E., GARCÍA, G., LLOVERAS M. J., CANAL, J. 2008, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona: Ajuntament de Girona, (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).
- PALAHÍ, Ll., 2013, *De *Kerunta a Gerunda, Girona. Construir la ciutat (II). De *Kerunta a la ciutat baixmedieval*, Girona: Ajuntament de Girona, 41-70 (Conferències a l'Arxiu 8).
- SUREDA, M., 2008, *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (s. I aC — XIV dC)*, Tesi doctoral, Universitat de Girona, Girona.

DOSSIER

**URBANISME I ESPAI PÚBLIC EN LES CIUTATS BAIXMEDIEVALS
DEL NORD-OEST DE LA MEDITERRÀNIA**

URBANISM AND PUBLIC SPACE IN THE LATE MEDIEVAL CITIES OF THE
NORTHWEST OF THE MEDITERRANEAN

Pages

Received date

Acceptance date

71-94

15-10-2018

05-11-2018

**L'URBANISME DE LA VILA DE
ROSES (SEGLES XI-XVIII)
LA COMPLEMENTARIETAT DE LES
FONTS D'INFORMACIÓ**

THE TOWN PLANNING OF THE TOWN OF ROSES (11th-18th
CENTURIES): THE COMPLEMENTARITY OF INFORMATION
SOURCES

DOI: https://doi.org/10.33115/a/26046679/1_4

Marcel Pujol i Hamelink

Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya

Codi Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-2876-8233>

Paraules clau

Roses, urbanisme, medieval, port, paisatge

Keywords

Roses, urbanism, medieval, port, landscape

Resum

L'evolució urbanística de Roses durant l'edat mitjana té el seu origen en la creació del monestir de Santa Maria de Roses, al redós del qual es formarà el primer nucli urbà, esmentat documentalment a finals del segle XI. El creixement demogràfic i econòmic del segle XIII permetrà crear un eixample de planta regular que a finals del segle XIII s'acabarà envoltant d'un nou recinte emmurallat. Per altra banda a extramurs es formaren dues àrees urbanes més a davant de mar, una comercial i militar, el barri del Port, i una de pesquera a Les Botigues.

Abstract

The urban development of Roses during the Middle Ages has its origin in the creation of the monastery of Santa Maria de Roses, where the first urban nucleus was formed and its first documented mention is dated from the end of the 11th century. The demographic and economic growth of the 13th century allowed the creation of a regular urbanistic plan, which was surrounded by a new wall. On the other side, two more urban areas were formed outside the fortified town, a commercial and military district, at the Port, and a fishery hood, at Les Botigues.

L'URBANISME DE LA VILA DE ROSES (SEGLES XI-XVIII): LA COMPLEMENTARIETAT DE LES FONTS D'INFORMACIÓ¹

En el cas de la història del poblament a Roses, instintivament, pensem en el seu origen grec, en l'antiga colònia focceo-massaliota de *Rhode*, que fou fundada a finals del segle V aC. i abandonada a principis del segle II aC. Aquesta seria la primera existència d'un nucli urbà en el marc geogràfic de l'actual terme de Roses. La segona etapa s'inicia al segle I, amb la creació d'un nou assentament urbà, que sembla que tindrà una continuïtat fins al període visigòtic (segles VI-VII), la ciutat romana que reprèn el topònim, convertint-lo en *Rodae* o *Rodas*. La tercera fase s'inicia al segle VIII-IX amb la creació d'una comunitat monàstica, de la qual s'esmenta una població civil annexa a principis del segle XI, un nou recinte urbà que tindrà una continuïtat en l'espai i en el temps —tot i alguns moments de crisi— fins a principis del segle XIX.

El topònim d'origen grec perviurà a l'alta edat mitjana, al donar nom al monestir benedictí de Santa Maria de Roses, i alhora també a la població que s'estableix al costat del conjunt monàstic. El fet que es tracti del principal port d'escala i refugi, i alhora port del comtat, donarà nom a la badia i al golf. El topònim llatí *Rodas* donarà també nom a l'últim tram de la serralada de l'Albera fins al Cap de Creus, conegut com la Serra de Rodes, i alhora al monestir de Sant Pere de Roda. Es tracta d'un fet similar a l'antic topònim grec d'*Emporion* i romà d'*Emporiae*, que es convertirà en l'Empúries medieval, capital i comtat, que acabarà donant nom per extensió a tota la plana, deformant-se el terme en Empordà. Per tant, es tracta de la pervivència del topònim des de la colònia grega fins a la vila actual però amb una discontinuïtat poblacional entre la ciutat grega i la romanovisigòtica i entre aquesta i la medieval.²

¹ El treball forma part dels projectes de recerca: «Tripulaciones, armamentos, construcción naval y navegación en el Mediterráneo medieval», HAR2013-48433-C2-1-P (Ministerio de Economía y Competitividad), i «La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani», CAIMM-2014-SGR1559, 2017 SGR 1092 (Dep. Economia i Coneixement, Generalitat de Catalunya), ambdós dirigits per la Dra. R. Salicrú (Institut d'Història Medieval-CSIC, Barcelona).

² Aquesta darrera es pot visualitzar perfectament per la superposició de la vila altmedieval sobre la tardoromana-visigòtica, sense tenir en compte els murs precedents, ni tan sols respectant les seves línies estructurals en diferents àmbits de la vila medieval excavada aquests darrers anys (Puig et al. 1995, 47).

LA VILA MEDIEVAL I MODERNA DE ROSES

Durant tot el segle XX, i fins a la dècada dels noranta, la recerca històrica i arqueològica a Roses es va centrar en la recerca, localització i estudi de la colònia grega de Rhode, amb la localització de les restes més antigues a l'entorn del Puig de Santa Maria, datades de finals del segle V aC. i d'un barri que eixamplà la ciutat pel costat est, el Barri Hel·lenístic.

Després de la compra del recinte de la Ciutadella per part de l'ajuntament de Roses l'any 1986, s'encarregà la redacció del *Pla Director de la Ciutadella* (1993) a l'arqueòloga M. Aurora Martín i a l'arquitecte Narcís Castells, en què es prioritzaven dues línies d'actuació: l'estudi de la ciutat grega i romana i l'estudi del recinte medieval.

Fig. 1. Vista de les restes medievals de la vila i el monestir de Roses a principis del segle XX (AMR).

Les restes visibles del que havia estat la vila medieval i el recinte monàstic no eren gaire diferents de les que es podia contemplar en fotografies de finals del segle XIX i principis del XX: l'església romànica de Santa Maria i algunes torres i part de la muralla que havia envoltat la vila. Algunes petites diferències, però, com la conservació de part del campanar en les fotografies més antigues i el sostre de la

caserna de cavalleria, construït contra dos trams de la muralla medieval (Fig. 1). En canvi cap evidència de l'existència de les cases de la població.

Abans d'iniciar la primera campanya d'excavació a l'àrea medieval (1994), vam dur a terme —tal com el protocol de recerca aconsella— l'estudi de les fonts d'informació històrica que podien aportar tot allò necessari per a una bona comprensió de les restes medievals existents i per a aquelles que podien aparèixer durant l'excavació (i les campanyes posteriors) i que ens servissin per a determinar els diferents punts potencialment més importants d'excavar a l'interior del recinte medieval.

ESTUDIS PREVIS: LA RECERCA ARQUEOLÒGICA

La primera font d'informació estudiada fou l'arqueològica i arquitectònica. Per una banda l'estudi i intervencions realitzades sobre les restes arquitecturals visibles, bàsicament el recinte monàstic (església, claustre, mur i torre) i part del recinte fortificat de la vila (tram est de la muralla medieval i les seves torres i algunes del tram sud o de mar, a més del recinte defensiu o hornabec amb dues torretes davant de mar.

De fet, les dues grans intervencions dutes a terme en el recinte medieval amb anterioritat a l'any 1994, van ser l'obra de consolidació i restauració de l'església del monestir de Santa Maria per part de la Dirección General de Bellas Artes

i la campanya d'excavació arqueològica (coneguda com «del pla de l'atur») que es realitzà al claustre del monestir. La primera fou més aviat una intervenció arquitectònica i de consolidació-restauració-reconstrucció mimètica i la segona una intervenció pròpiament arqueològica —tot i que cal remarcar que duta a terme per arqueòlegs especialitzats en l'antiguitat i auxiliars procedents del món de la construcció intervenint en unes restes medievals, quan l'arqueologia medieval estava al nostre país gairebé a les beceroles.³

ESTUDIS PREVIS: LA RECERCA ICONOGRÀFICA

La iconografia i la cartografia fou la segona font d'informació estudiada. És evident que poques imatges es conserven que representin elements arquitectònics o bé el conjunt d'una ciutat a l'edat mitjana. A Catalunya, o en el conjunt de la Corona d'Aragó, pràcticament les úniques imatges existents les trobem als retaules gòtics, com per exemple el de Sant Jordi de Pere Niçard (1468), en el fons del qual apareix Ciutat de Mallorca, Portopí i tota la seva badia, o bé el retaule de la Trinitat de la Llotja de Perpinyà (1489), on apareix un port idealitzat, una mena de Perpinyà i Cotlliure, amb algun edifici identificable com la mateixa Llotja.⁴

En el cas de Roses no es conserva cap imatge medieval. Aquest fet no implica que hàgim de restringir la recerca a aquest període, sinó que poden existir dibuixos i altres imatges de tipus cartogràfic i/o arquitectònic més recents, dels segles XVI al XIX, on poden aparèixer elements en el paisatge que poden ser d'origen medieval, o fins i tot el conjunt de la trama urbana medieval fossilitzada en l'era moderna.

Roses a partir del segle XVI es convertí en una de les fortificacions reials més importants de la costa mediterrània, un rol que augmentà a partir del Tractat dels Pirineus (1659), deixant de ser Salses la principal plaça forta de la frontera amb França per passar a ser-ne Roses. En el segle XVI la monarquia espanyola, a causa de l'ús de l'artilleria de foc i les noves tàctiques de setge, fortificà de nou bona part de les fortaleses costaneres, sobretot de la costa mediterrània, a causa de l'aliança franco-otomana. En els segles posteriors, tant el XVII com el XVIII i el XIX,

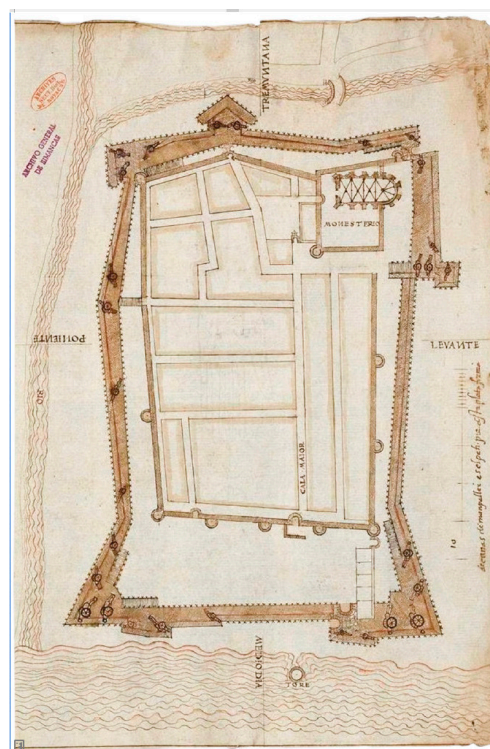

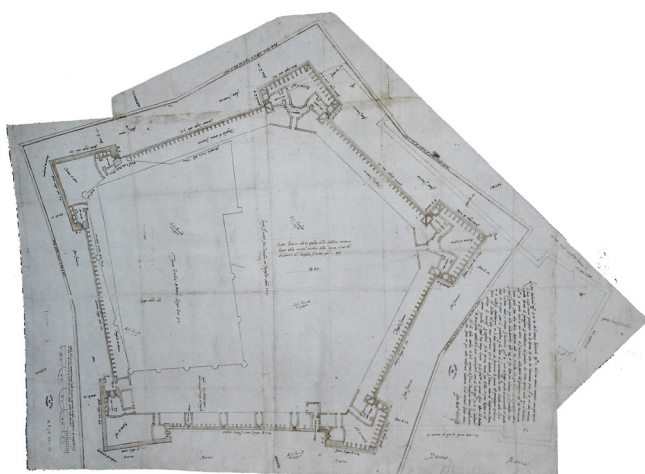
Fig. 2. Projecte de fortificació d'A. Pizaño, 1544: Pizaño 1 (AGS).

³ La Direcció General de Belles Arts i el Servei de Monuments s'encarregaren a partir del 1960 de la restauració de l'església, reconstruint l'absis major i part de la façana. Genís i Armadà, M. Teresa; Rodríguez i Villalba, Alicia; *Informe del jaciment de Roses. Programa de recuperació de jaciments arqueològics del pla de solidaritat amb l'atur (febrer-setembre 1984)*. Església i monestir de Santa Maria de Roses, Girona, 1985.

⁴ Retaule de Sant Jordi (1468) de Pere Niçard, Museu Diocesà de Mallorca. Retaule de la Trinitat (1489), Llotja de Perpinyà, Musée Hyacinthe Rigaud, núm inv D 57.9.1, Perpinyà.

Roses serà objecte d'atacs francesos tant per mar com per terra. El protagonisme de la fortalesa de Roses (Castells et al. 1994) en totes les guerres facilità que es dibuixessin plànols de la Plaça Forta tant per la corona espanyola com per la francesa, una quantitat tan important que ens permet apreciar bastant bé la seva evolució —això sí, però intentant sempre distingir aquells que representen la realitat existent dels que eren projectes de construcció i/o reformes, i que potser no es varen arribar a executar mai.

Fig. 3. Projecte de fortificació de G.B. Calvi, 1552; Calvi 1 i Pizaño 2 (AGS).

A mitjans del segle XVI fou enviat a Roses l'enginyer Luis Pizaño, que deu anys després fou rellevat per Gianbattista Calvi, per tal de realitzar el projecte de fortificar la vila. Coneixem dos dels projectes de Pizaño fets entre el 1543 i 1544: un fou localitzat fa pocs anys a Simancas, inclòs dins d'una carpeta catalogada com de Montpeller (Fig. 2: Pizaño 1);⁵ l'altre està integrat dins del plànol que va realitzar Calvi l'any 1554 (Fig. 3: Pizaño 2, Calvi 1).⁶

El primer projecte de Pizaño (Pizaño 1) contemplava aixecar una fortificació de planta gairebé rectangular que envoltaria al recinte medieval de Roses; el segon projecte (Pizaño 2) era una fortalesa de planta pentagonal allargada, mentre que el projecte de Calvi (Calvi 1), també era un pentàgon, però gairebé regular, molt més petit o estret que el de Pizaño.

En el plànol de Calvi, a banda de presentar el seu projecte de fortalesa pentagonal, en el seu interior ens mostra un element d'origen medieval que ens interessà d'una manera evident: el perímetre de la muralla medieval que envoltava la vila i el monestir de Roses.

Si Calvi ens mostra la muralla medieval, la trama urbana es pot visualitzar en el projecte de Pizaño del 1543 (Pizaño 1) i cent anys després en el plànol d'Agostín d'Alberti de l'any 1642-1643 (Fig. 4).⁷ Hi ha diferències

Fig. 4. Plànol de la fortalesa i vila de Roses d'A. D'Alberti, 1642-1643 (AGS).

molt clares entre els dos plànols: el primer era un projecte de nova fortificació (1543), segurament executat en part —atés que al final es va imposar la planta pentagonal de Calvi— i la segona correspon a la representació de com eren la

⁵ Pizaño 1. *Planta de la villa de Rosas con los trabajos de fortificación en tierra y fajines realizados en 1544*. AGS MPD LVIII-36 (Fuente 2000, 184; 2015, 75). Dibuix de Joan Francolí. Les mesures són en canes de Montpeller (1,988m), de 8 peus.

⁶ Pizaño 2 i Calvi 1, 1552. Giovanni Battista Calvi, 13 de setembre de 1552. AGS, MP y D, XXI-51, Estado, leg. 308. Pentàgon de Calvi, amb un traç més fi el pentàgon de Pizaño i el perímetre de la muralla medieval (Fuente 1998, 71). Per contra, Calvi utilitzà com a mesura de longitud la cana de Barcelona (1,555 m), de 6 peus.

⁷ Agostin d'Alberti, 1643. *Planta de la Fuerza de Rosas*. AGS, M.P. y D., V-175 G, llig. 1.467.

Fortalesa i la vila de Roses al seu interior, a l'inici de la Guerra dels Segadors (1643).

El primer plànol de Pizaño ens mostra per una banda el projecte de fortificació —que es va dur a terme en part—, i per l'altra la trama urbana de la vila de Roses tal com devia ser a la primera meitat del segle XVI, amb els seus carrers —un anomenat «Cala Mayor», el carrer Major—, els diferents portals, etc., i també mostra algunes estructures existents a l'exterior del recinte medieval, com la riera nord i oest, un pont tocant al portal superior, una línia de cases a la banda del port, que continuen la línia que marca el tram de llevant de la muralla medieval, a més d'algunes altres estructures portuàries, com el moll i la torre que es trobava a la seva punta.

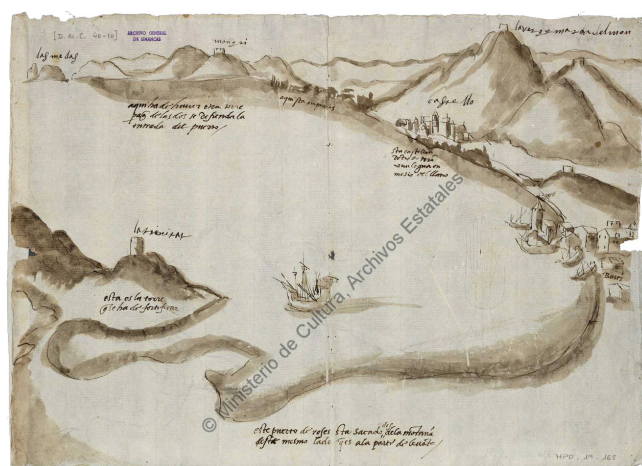

Fig. 5. Dibuix del golf de Roses de J. Francolí, 1543 (AGS).

Existeix una vista panoràmica de tot el golf de Roses, feta des del puig del Cap de l'Home, obra segurament de Joan Francolí, l'ajudant de Pizaño (Fig. 5), l'any 1543 i que acompanyava un text que descrivia i inventariava totes les poblacions del comtat d'Empúries.⁸ En aquest dibuix, es veu al fons les Illes Medes, Empúries, la Mare de Déu del Mont i Castelló d'Empúries, i en primer pla, a l'esquerra la Torre de la Trinitat, poc abans que s'iniciés la construcció del castell homònim, i a la dreta la vila de Roses, tot i que realment el que es veu correspon al barri del Port, amb la seva torre i moll, magatzems i cases, i un edifici més gran que la resta, que deu correspondre a l'antiga drassana comtal —la vila murada quedà fora del dibuix.

Així, la documentació cartogràfica ens permet conèixer com era la Roses de primera meitat del XVI, i per tant molt possiblement la baixmedieval: el recinte monàstic, la trama urbana, amb el nom d'un dels seus carrers —el carrer Major—, la situació de l'hospital, el perímetre murat, amb torres de planta quadrada i circular, el recinte defensiu al costat de la Porta de Mar, les altres dues portes, el barri del port i les seves estructures portuàries, com el moll amb la seva torre, cases i magatzems i fins i tot la drassana comtal, i per altra banda l'aspecte del seu entorn gràcies al primer plànol de Pizaño i el dibuix de Francolí realitzats tots dos a mitjans del segle XVI.

⁸ AGS, M.P. y D., *Relación condado de Ampurias*, 1543. AGS, Diversos de Castilla, llig. 40. 1543. Dibuix a tinta que acompanyava la *Relación y liquidación de lo que importa el Condado de Ampurias que posee el Señor Duque de Segorve, fecha por el Secretario Covalonga por mandado de su Magestad en el año 1543*. AGS MPD XIX-168. El dibuix que mostra tot el golf de Roses acompanyava una relació de les viles del comtat amb una anàlisi demogràfica i econòmica de cadascuna. Fermín de Sojo y Lomba interpreta que «el navío que aparece en la bahía está para marcar su mejor surgidero», per tant recull gràficament informació terrestre però també marítima. Fuente (2015, 184) defensa que Francolí és l'autor de les dues traces, de la vila de Roses i del castell de la Trinitat, pels catalanismes i característiques de les traces, com per exemple la utilització de la cana de Montpeller en els dos projectes de Luis Pizaño.

ESTUDIS PREVIS: LA RECERCA EN LA DOCUMENTACIÓ ESCRITA

Vam tenir en compte la publicació dels estudis sobre la Roses medieval que ens aportava informació sobre la vila i el monestir de Roses, destacant en primer lloc l'obra de Josep Maria Marquès (1986) sobre El Cartoral de Santa Maria de Roses, el recull de documentació medieval elaborat per Hug Palou i finalment l'article de Josep Maria Baig sobre els fets que van tenir lloc a Roses durant la Guerra dels Segadors.

Si bé es registra l'existència del monestir de Santa Maria de Roses en diversos documents dels segle X, Marquès ens aporta la primera informació sobre l'existència de població al costat del monestir, en un document redactat pel comte Hug II d'Empúries a finals del segle XI: «Iterum domino Deo et predicto cenobio et habitatoribus loci illius ipsam mea deffensa quan dicunt de Latrono...» —tot i que hi ha qui creu que pot haver-hi certa confusió, que tant pot referir-se a la població civil com a la comunitat monàstica— (Marquès 1986, doc. 4).

Palou aporta diversa informació, com les claus de les portes de la muralla de la vila que guardava l'abat (1229, 1386), l'aiguat del 1409 que provocà el desbordament de la riera i l'enderroc de dues torres de la muralla, el privilegi de constituir universitat (1385, 1402), fires i mercat (1421), etc.⁹ Mentre que Baig (1988) ens ofereix tota una sèrie de dades que esperonaren la nostra recerca: per una banda informa per primera vegada dels noms dels carrers de la vila medieval i moderna de Roses (carrer de la Creu, d'en Ganyut, Nou, Major, de l'Heura i el Portal d'Amunt) i uns fets que afectaren de forma dràstica a la població i a tota l'àrea nord del recinte urbà, a causa de l'explosió d'un polvorí durant la Guerra dels Segadors.

Tots tres autors confirmen, complementen i amplien la informació que ens oferia la documentació cartogràfica.

L'any 1992 vam tenir la oportunitat de consultar una còpia realitzada al segle XVII de diversos capbreus del monestir de Santa Maria de Roses, que havien estat realitzats entre els segles XIV i XVI, i que afectaven tant el recinte urbà com el terme.¹⁰ La informació que ens oferia la cartografia (Francolí, Pizaño, Calvi, Alberti) i l'escripta (Baig, Marquès, Palou) que havia estat publicada recentment

⁹ Palou i Miquel, Hug; *Memòria del projecte municipal d'investigació sobre la història de Roses*, 6 vols. Inèdit, Roses, 1987-1989. Regestes de documents procedents del Fons del monestir de Santa Maria d'Amer i Roses a l'Arxiu Diocesà de Girona, la Notaria de Roses a l'Arxiu Històric de Girona, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i del Fons Comtal d'Empúries a l'Archivo General de la Fundación Casa Ducal de Medinaceli. A partir del que va realitzar la seva tesi de llicenciatura: Palou i Miquel, Hug; *Jurisdiccions i privilegis a la vila de Roses: orígens de la jurisdicció compartida. Segles X a XVI. Estudi dels documents*, UAB, Treball de Recerca, Barcelona, 1989. Alguns articles fruit d'aquesta recerca són: Palou i Miquel, Hug; El privilegi de fires i mercat atorgat a la vila de Roses l'any 1421, *Programa de Festa Major de Roses*, Figueres, 1992, 2 pàgs, s.p. Palou i Miquel, Hug; El temple de Santa Maria de Roses. Noves aportacions als primers documents, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 24, 1991, 31-54. Palou i Miquel, Hug; Ports i drassanes, *Catalunya a l'època de Colom (1450-1506)*, Barcelona, 1992, 96-98.

¹⁰ Arxiu Diocesà de Girona, Fons del monestir de Santa Maria d'Amer i Roses. 62. Capbreu de Roses, 1304, 69 f. perg. 63. Capbreu de la vila i terme de Roses, 1361, 95 f. perg. 64. Capbreu de la vila i terme de Roses, 1362, 104 f. perg. 65. Capbreu de Roses, 1500-1501, 204 f. 66. Capbreu de Roses, 1551, 123 f. 67. Capbreu de la vila de Roses, 1565, 113 f. 69. Resum o notes dels capbreus de Roses, segle XVII, 280 f.

ens animà a dur a terme la tasca de reconstrucció de la trama urbana a partir d'aquests capbreus (Pujol 1997).

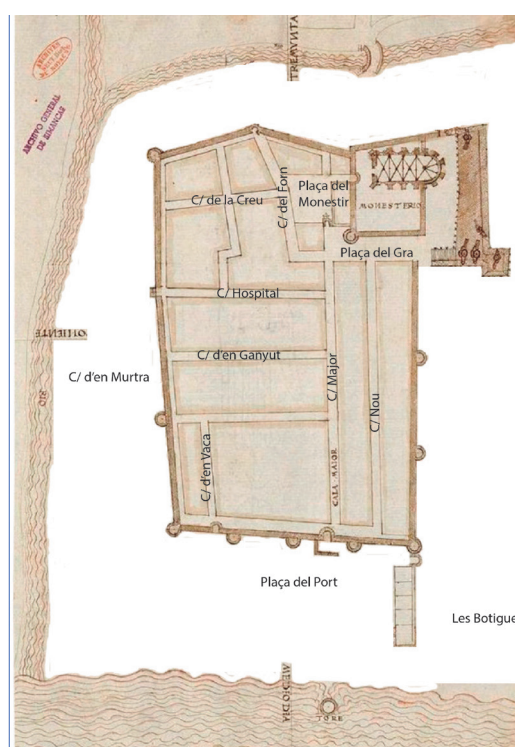
Els capbreus són l'instrument mitjançant el qual el senyor rebia de l'emfiteuta el reconeixement de la seva senyoria sobre el bé que tenia establert. Es tracta d'un contracte en el qual el senyor —en aquest cas l'abat— lliurava el bé immoble (o tinença) a una persona (o tinent) per al seu millorament, satisfent una quantitat a l'entrada, a més d'una quota anual en diners o espècie. L'establiment era a perpetuïtat, així l'establert rebia la senyoria útil, mentre que el senyor mantenia el domini superior.

Aquests documents ofereixen gran quantitat d'informació, tant del recinte urbà com del terme, i fins i tot de propietats que tenia l'abat en altres termes. Ens vam centrar a estudiar l'àrea urbana, però de l'àrea rural del terme cal assenyalar que hi existien altres nuclis de població, com el vilar de la Garriga, al costat del castell homònim propietat dels Fortià, i Vilardecans de Penida, sota el castell de Bufagranges (o Bufalaranya), també dels Fortià, a més d'una quarantena de masos i diverses fortificacions, com els castells i torres de Magirol (o Montjoi de Baix), Guarda Morisca, La Guardiola, Castell Romà —el *castrum* visigòtic del Puig Rom— i la Trinitat o Far, o des del punt de vista de l'explotació del territori la presència d'horts prop de les rieres, amb molins i rescloses, fargues, la pedrera de marbre de Cap Trencat, i, segons la zona, vinyes, olivars i camps de cereal, mentre a les zones més altes i ermes s'hi trobaven els cortals dedicats a pastures.

Tots els capbreus comencen amb una introducció (la *prescriptio* o *notificatio*), el reconeixement de la tinença per part del tinent cap al senyor feudal, en aquest cas l'abat del monestir de Santa Maria de Roses. La segona part és la que aporta molta més informació d'interès (la *narratio* o part expositiva) amb el nom de l'emfiteuta, la seva condició social —home propi o no—, el lloc on viu, el bé o tinença, el tipus, en quin lloc es trobava —el topònim—, l'extensió —per norma si són camps o vinyes—, les afrontacions —sovint indicant el nom del tinent i el seu tipus de tinença—, i finalment el cens a pagar —en moneda, en espècie o en serveis— i en quina data. Per norma el pagament del cens sol correspondre a una part del que produeix la propietat —raïm, cereal, olives, etc.— que es paga en una data relacionada amb el període de collita, mentre que a les propietats urbanes el tipus de cens varia enormement i no sembla anar lligat ni amb el tipus de propietat ni amb l'ofici del tinent.

De tots els capbreus, vam identificar el de l'any 1500 com el més complet i que més s'acostava cronològicament a la informació que ja disposàvem, en concret

Fig. 6. Trama urbana i noms de carrers, prenent com a base el primer projecte de Pizaño (AGS-MPH).

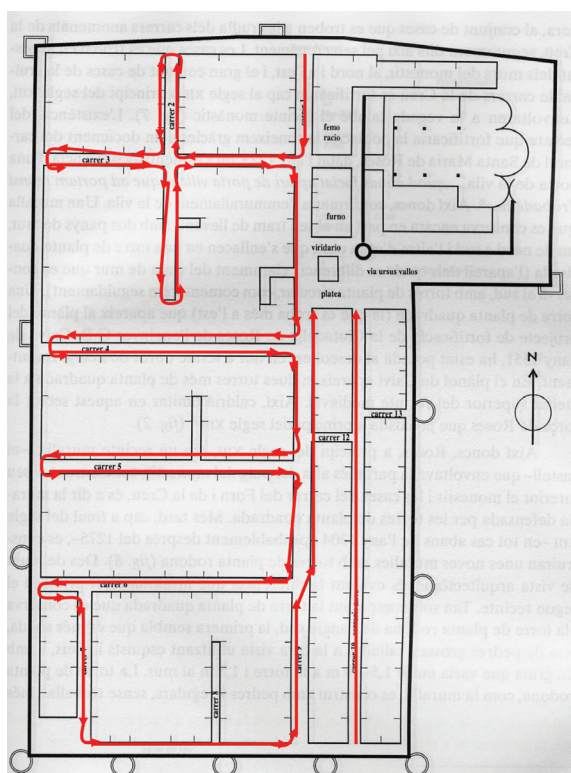

Fig. 7. Ruta que va seguir el recaptador del fogatge, 1497 (MPH).

la iconogràfica. Aquest capbreu va permetre la reconstrucció de la trama urbana gairebé al 100%, casa per casa, illa per illa i posant nom a cada carrer (de la Creu, Forn, Hospital, d'en Ganyut, d'en Murtra, d'en Vaca, Major, Nou i la plaça del Monestir), així com l'existència i el nom dels tres portals de la vila (d'Amunt o Superior, de Mar i Nou). A banda, també ens va permetre reconstruir dos nuclis urbans que es trobaven fora del perímetre murat de la vila i davant de mar: el barri del Port i el de les Botigues (Fig. 6).

Atesa la complexitat, donada per algunes mancances o informació confusa, com per exemple alguna propietat no declarada o bé afrontacions que no tenen el mateix nom que el del bé declarat —a vegades perquè es posava en un el pare i en l'altre l'hereu o bé el nou propietari—. La possibilitat que poguessin haver errors era evident, per tant s'havia de contrastar d'alguna manera, per tant de visualitzar si aquests existien i si realment eren importants i abundants.

Dos foren els documents que s'utilitzaren per tal de verificar que la reconstrucció de la trama urbana de l'any 1500 era la correcta: el fogatge de l'any 1497 (Iglèsies 1991, I, 335-357) i el reconeixement d'establiments del barri de les Botigues també de l'any 1497.¹¹

En el fogatge de 1497 apareix la relació de les persones que van declarar tenir foc o casa, que coincideix amb la dels propietaris o declarants de béns del capbreu de l'any 1500. Hem pogut establir una relació entre un document i l'altre, mostrant la ruta que va fer el recaptador del fogatge a Roses, carrer per carrer. Entrant pel Portal d'Amunt o Superior, passà casa per casa seguint el carrer de la Creu, els seus quatre braços; quan acabà es va desplaçar baixant cap al carrer de l'Hospital, fent una vorera i després l'altra, baixant cap al carrer d'en Ganyut, també fent una vorera i l'altra; i finalment seguint tot el carrer d'en Murtra, i des del Portal Major o de Mar va fer tot el carrer Major fins a arribar al monestir. Aquí deixa de seguir una ruta lineal i es desplaça de nou fins a la muralla de mar per acabar l'últim carrer que li quedava per fer, el carrer Nou que va des del costat de mar fins a arribar al monestir (Fig. 7). Si no haguéssim reconstruït la trama urbana del 1500, amb les seves cases i les persones que les posseïen, no hauria estat possible seguir la ruta que va fer el recaptador del fogatge a Roses.

En el cas de la confirmació d'establiments, es tracta en concret de les barraques (o botigues) dels pescadors i mestres d'aixa que tenien en el barri de les Botigues, a extramurs i al davant de la platja. A final de la dècada dels noranta l'Arxiu Municipal de Roses digitalitzà el fons de la Notaria de Roses, conservat a

¹¹ AHG, Notaria de Roses, 1497.

l'Arxiu Històric de Girona. L'existència d'aquests establiments de l'any 1497 va permetre als arxivers rosincs dur a terme una tasca semblant a la que vam fer amb els capbreus, reconstruint en aquest cas el barri de les Botigues. La feina duta a terme confirmà que coincidien un per un cada bé i propietari de barraca tant al capbreu com als establiments —a més de coincidir gairebé amb el nombre de barraques o «magazenes de pescadores» de la descripció i inventari del comtat realitzat el 1543 per al rei.

L'ESTUDI DELS CAPBREUS I L'URBANISME

A partir d'una informació base, el perímetre fortificat de la vila (Calvi 1), i la trama urbana (Pizaño 1, Alberti) que apareix en diversos documents de caràcter cartogràfic, els capbreus permeten arribar a conèixer amb més detall aquest aspecte. En aquest cas casa per casa i amb algunes dades significatives, com la funció i/o divisió de l'espai en habitatges, els espais oberts com els patis, corrals, vergers, etc associats amb els habitatges, l'ampliació d'algunes cases construïnt un porxo sobre el carrer, i si aquestes disposen de planta baixa, primer pis i segon pis. Els capbreus permeten posar nom als propietaris de cada casa, posar nom als carrers i posar nom als portals.

El fet d'estudiar diversos capbreus realitzats en un espai de més de 250 anys (1304-1565) permet comprovar l'evolució de l'urbanisme, les modificacions i ampliacions que van tenir lloc, però també el canvi de nomenclatura dels carrers.

En primer lloc podem establir diverses àrees funcionals principals: el monestir, la vila, el port i les botigues. El monestir, format per l'església, el claustre i les dependències annexes per a la comunitat monàstica i els cellers, envoltat per una muralla, torre i valls; fora d'aquest recinte trobem encara més àrees que en formarien part, com l'hort del monestir a l'est i la plaça del monestir a l'oest, un espai que es podia tancar i on hi trobem, entre d'altres, el forn del monestir.¹² La vila, a l'interior del recinte murat, està compost per les cases dels habitants, les quals poden servir també de lloc de treball per als artesans i altres oficis, i alhora reservar-se un espai per a magatzem o corral per als animals de casa (ase, mula, porcs, gallines, conills); una excepció dins d'aquest espai seria l'hospital i la carnisseria. El barri del Port és una àrea eminentment comercial, amb la presència de magatzems de mercaders, que en alguns casos poden ser també habitatges, la gran plaça del port on es poden amuntegar les mercaderies que s'han de carregar o descarregar als vaixells, i ja endinsant-se dins del mar, el moll i la seva torre; fins al segle XIV el port va tenir també una funció militar per ubicar-se aquí la drassana i l'estol comtal, reconvertint-se el seu edifici en la casa de la universitat al segle XV i per tant canviant la seva funció militar original per una politicoadministrativa. El barri de les Botigues tenia una funció també marítima, però dedicada en aquest cas a l'activitat pesquera, era un gran

¹² La veritat és que el conjunt monàstic era un microcosmos d'una gran diversitat funcional: habitatge, menjador, cuina, arxiu, latrines, jardí, hort, culte, magatzems, forn, etc.

conjunt de petites barraques-magatzems situades al davant de la platja, on treien les seves barques i on estenien les seves xarxes; una excepció en aquesta zona eren les botigues dels mestres d'aixa que no pescaven sinó que construïen o reparaven les embarcacions de pesca i d'altres a l'escar que hi tenien entre la botiga i el mar.

En segon lloc, s'ha identificat diverses àrees socioeconòmiques, distingint on viuen les classes benestants, preferentment al carrer Major i al Port —on tenen a més els seus magatzems—, mentre els pescadors tenen les seves cases redistribuïdes pels carrers secundaris de la vila i les eines de la seva feina (arts de pesca i barca) al barri de les Botigues. La gent més humil es concentrava a les zones més allunyades del carrer Major, és a dir al carrer de la Creu i a tota la franja contigua a la muralla oest —segurament per tractar-se de la zona més antiga, menys solelllosa i més humida.

I en tercer lloc el tipus de cens que es pagava anualment per cada bé immoble a l'abat pot tenir relació amb la superfície construïda de l'edifici, de la quantitat de pisos, de la seva antiguitat o estat de conservació, del lloc on es situa i de l'ofici o situació econòmica del qui la posseeix. Però tot sembla indicar que una raó important es troba en la seva situació dins la trama urbana. Per norma general tots els béns que es troben a l'entorn del carrer de la Creu i del monestir paguen els censos en espècie, mentre que a la resta de carrers que es localitzen en direcció al mar paguen els censos en moneda. Aquesta diferència podria ser un indicador d'una diferència cronològica entre les dues àrees en relació al moment en què es van construir, segurament als segles X-XII l'àrea construïda a l'entorn del monestir i als segles XIII-XIV l'àrea més pròxima al mar.

UNA PROPOSTA D'EVOLUCIÓ URBANÍSTICA

La primera etapa: la creació del monestir de Santa Maria de Roses (segles VIII-IX)

A finals del segle VIII es crea el comtat d'Empúries, nova entitat administrativa de l'Imperi carolingi, que va haver de gestionar el repoblament, l'explotació econòmica i la defensa del territori. No es té constància d'evidències que indiquin una continuïtat de poblament a Roses, però sí que es recuperarà l'àrea del puig de Santa Maria com a lloc de culte cristià, amb la presència de noves estructures i documentació escrita que fan relació a una donació important del comte Sunyer I (834-848), amb la qual es va reconstruir des dels fonaments el temple, segons consta a la làpida conservada al Museu Arqueològic de Sant Pere de Galligants. Probablement a partir d'aquest fet va esdevenir en un pol d'atracció convertint-se en un centre monàstic, amb monjos procedents per exemple de Magrigul, a la vall de Montjoi.

Un decret de l'emperador Lluís IV d'Ultramar, de l'any 944, a favor del monestir de Sant Pere de Roda, reconeix entre les seves possessions l'església de Santa Maria de Roses —a més d'altres del terme com Sant Tomàs de Pení i Sant Cebrià de Penida— que pocs anys després s'independitzà. Les donacions del comte Gausfred I (931-991) i el seu fill Sunyer, bisbe d'Elna, el 976, confirmen l'existència del centre monàstic a Roses. Durant aquest segle l'entorn del monestir fou encerclat per un mur defensiu —del qual es conserva el seu tram de llevant, migdia i ponent— que envoltava tot el claustre. El portal d'aquesta muralla no s'encara a la porta de l'església romànica, la qual cosa fa suposar que la muralla i la porta són més antigues que l'església.

Fig. 8. Trama urbana de Roses, 1500: monestir, vila, el Port i les Botigues. El recinte emmurallat té les torres identificades amb lletres (A-M) i els portals amb números (1-3) (MPH).

La segona etapa: la Roses altmedieval (segles XI-XIII)

L'església construïda a la primera meitat del segle XI, i consagrada el 1053, va rebre importants donacions comtals i d'altres personalitats del comtat, en especial d'Hug I (991-1040) i la seva muller Guisla, ampliant el patrimoni monàstic per tot el comtat i fins i tot al bisbat de Besiers. Pràcticament totes les restes que avui dia es poden contemplar corresponen a l'església romànica i al seu claustre, tot i que de vegades amb refaccions posteriors que camuflen les parts originals, sobretot al claustre. Per exemple, d'aquest es conserven quatre capitells que datarien d'un claustre del segle XII.

Marquès ens aporta la primera informació sobre l'existència de població al costat del monestir, en un document redactat pel comte Hug II d'Empúries (1078-1116) a finals del segle XI, l'any 1078 o 1082 (Marquès 1986, doc. 4). És molt probable que la primera població estigués directament al servei del monestir i s'establís dalt del puig, junt al monestir, al voltant de la plaça del Monestir, al costat de les altres dependències monàstiques exteriors, com el forn i la presó. Era una plaça que es podia tancar amb un portal segons s'entreveu al primer projecte de Pizaño (Pizaño 1). El creixement demogràfic i la creació del poble de Roses va tenir lloc en l'espai comprès entre el puig i la riera, amb un urbanisme bastant quadriculat atès que la xarxa viària tenia forma de creu, d'aquí que els quatre carrers rebessin el nom de carrer de la Creu. No es tracta d'un fet singular de Roses, sinó que també es dona en altres centres urbans que es creen a l'alta edat mitjana, i que a Itàlia reben el nom de *croce di chiese* o *croce di strade*. Segurament el conjunt de la vila i el monestir foren encerclats per una muralla que tenia tota una

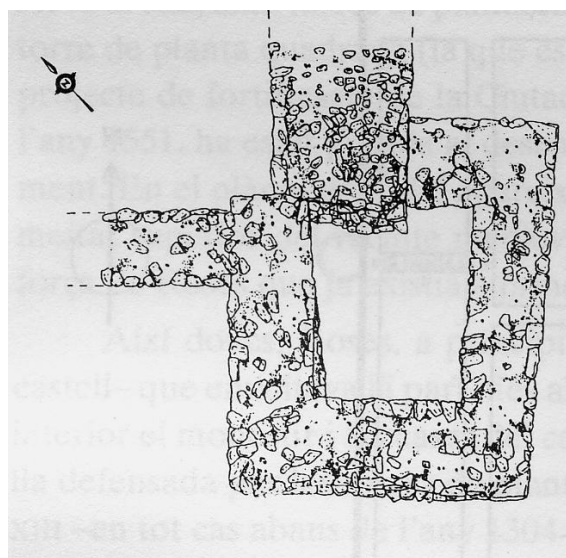
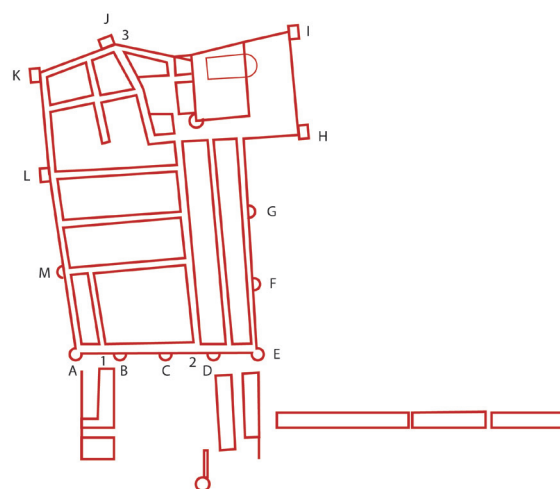

Fig. 9. Planta de la torre H, pertanyent al recinte altmedieval (CCP).

Fig. 10. Tram nord de la muralla altmedieval i fragments conservats de la torre I (MPH).

sèrie de torres de planta quadrada, principalment situades als angles, en una data que no se situaria més enllà del segle XII. Cal tenir en compte que l'església de Santa Maria pertanyia al monestir, mentre que els vilatans tenien la seva pròpia església, la parroquial, de Sant Andreu, documentada l'any 1105, i que queda fora vila, al nord o nord-est del recinte murat, tocant al cementiri parroquial.

D'aquest primer recinte murat que envoltà la vila tenim coneixement a partir de diversos plànols (Pizaño, Calvi) de l'existència d'unes torres de planta quadrada que ens indicarien el perímetre aproximat d'aquest, envoltant tot el recinte monàstic

i part de la vila, el sector comprès al nord del carrer de l'Hospital i totes les illes del carrer de la Creu. Les torres (Fig. 8) que el configuraven són les que anomenem Torre H (angle sud-est), Torre I (angle nord-est), Torre J (al Portal d'Amunt), Torre K (angle nord-oest) i Torre L (que probablement formaria l'angle sud-oest del perímetre). De totes aquestes torres només es conserven a la vista la Torre H (Fig. 9) i la I —tot i que només els arrencaments—, mentre que dels trams de muralla altmedieval sembla que només es conserva una part del tram nord (Fig. 10).

La primera vegada que s'esmenta documentalment la muralla de la vila data del 1223, quan es parla de la porta de la vila —segurament el Portal d'Amunt— que porta cap al Mas Trobadell (Marqués 1986, 101). Poc després, el 1229, té lloc la concòrdia entre l'abat Ponç i el comte Hug III sobre la jurisdicció criminal de la vila de Roses, vila murada de la qual l'abat en guardava les claus. Per tant, guardava les claus del portal del monestir però també de les de la vila, un fet que comportà conflictes amb el comte d'Empúries i que es resolgué amb aquesta concòrdia, però no definitivament.

El 1230 es fa esment (Marqués 1986, 104) de la «turrem que erat in monasterio iuxta refectorium...», que anys més tard, el 1385, es diu que era «la carcelaria o preso en la dita vila de Roses la qual per si se tenga en un loch antigament acostumat a la torre de l'abadia».¹³ D'aquesta manera l'abat també guardava les claus de la presó.

El segle XIII fou clau en la transformació de la Corona d'Aragó en una nova potència comercial, militar i política a la Mediterrània, a partir de la conquesta de Mallorca i de València, i posteriorment de Sicília. Els grans comtes catalans, incloent el d'Empúries, que participaren en totes les conteses, quedaren, tot i el repartiment del botí i de terres, afeblits pel poder del comte-rei, i en alguns casos enfrontant-s'hi. El 1275, Jaume I va haver de lluitar contra el comte d'Empúries, fent constar a la seva *Crònica* que «ab tota aquela host e ab l'altra que nos teníem, assetjam Roses, ·I· castell del comte d'Ampuries», assetjat per terra amb tropes procedents de Barcelona i Perpinyà i per mar amb l'estol reial. Roses torna a ser

¹³ AHG, Notaria de Roses, 23, Llibre de Cúria o Cort, 1385-1389, f. 3-4v.

vila i port clau durant la Croada contra Catalunya que va tenir lloc el 1282-1285, segons explica Ramon Muntaner a la seva *Crònica*, essent el port base de l'estol franco-papal i de centre de proveïment de les tropes de terra.

La tercera etapa: la Roses baixmedieval (finals segle XIII-segle XVI)

L'etapa de creixement econòmic i demogràfic que va tenir lloc a Catalunya durant el segle XIII, també es va reflectir a l'Empordà, i al principal port del comtat, a Roses. És molt probable que s'hagués dut a terme el projecte d'eixamplar la vila en l'espai comprès entre el monestir i la vila i en direcció al mar.

Si la superfície ocupada per tot el conjunt monàstic era de 4.700 m² i la vila era de 5.400 m², l'eixample que es construeix, segurament a la segona meitat del segle XIII, comportà la construcció de cases i carrers en una superfície total de 14.000 m² (Puig 2016, 371), triplicant l'àrea que ocupava la vila vella entorn del carrer de la Creu, i evidentment amb un augment de la seva població.

Observant la planta, la toponímia i la informació dels capbreus podem establir dues fases d'ampliació de la vila. Una primera en què es construeixen illes de cases de planta rectangular, paral·leles a la vila vella, formades per dues files de cases, en què les cases d'una fila tenien la porta al carrer del costat nord i l'altra fila al carrer del costat sud (Fig. 11).

La parcel·lació duta a terme per l'abadia va tenir en compte l'ampliació natural de la vila en direcció al mar, de fet condicionada per les rieres al nord i a l'oest i la Coromina de l'Abat a l'est (Pujol 1997; Fuente 2002, 354-355; Pizaño 1). L'espai entre la vila i el port es convertirà en el nou eixample que connectarà aquestes dues àrees. És veritat que el terreny, pla i amb un lleuger vessant des del puig del monestir en direcció al port i al mar ho facilitava, ideal per a l'evacuació de les aigües pluvials cap al port o bé cap a la riera a l'oest.

Així, es formà una línia de cases, contra les cases de la vila vella, que donava al carrer d'en Conca (més endavant el carrer de l'Hospital). A l'altre costat del carrer una illa de cases, i així anant de nord a sud un altre carrer dit d'en Ganyut, una altra illa de cases, el carrer d'en Pere d'en Coll (després d'en Murtra) i una altra illa de cases. Una ampliació urbanística regular, formada per dues illes idèntiques i una tercera, més gran però dividida en dos. El motiu pel qual la tercera illa no és igual a les dues anteriors es pot deure al fet que limitava amb l'espai del port, molt probablement sota jurisdicció comtal, pel seu caràcter comercial i militar.

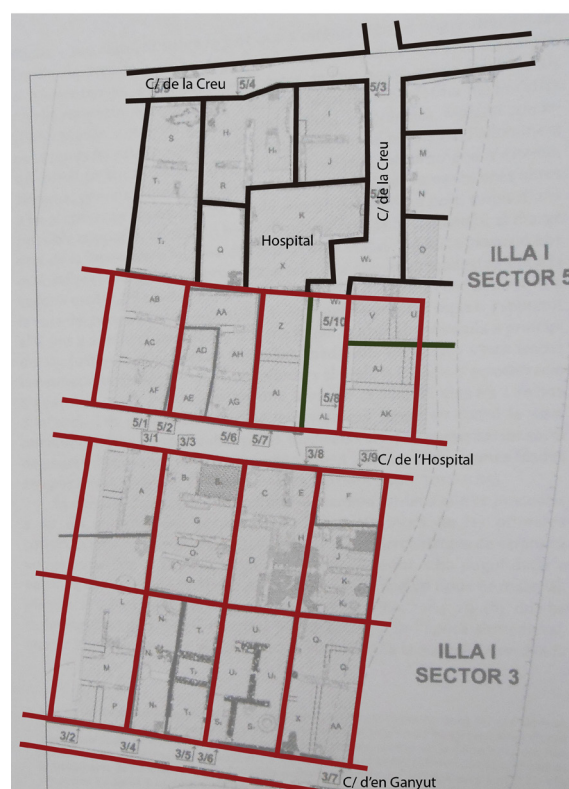

Fig. 11. Àrea excavada de la vila, destacant l'altmedieval (en negre) i l'eixample baixmedieval (en vermell) (AMPG-MPH).

Totes aquestes illes de cases limitaven amb l'horta de Roses i la riera per l'oest i amb el carrer Major per l'est, eix viari principal que connectava la plaça del Monestir amb la plaça del Port.

En aquestes illes de cases la superfície de cada parcel·la no difereix gaire de les ja conegudes per a la baixa edat mitjana, en aquest cas un tros de terreny on es permet construir-hi una casa, que solia tenir planta baixa i pis, i un terreny obert al fons destinat a corral, pati o hort. La part excavada de la vila ens mostra aquesta regularitat en la parcel·lació del terreny, en illes de cases que disposen de dues files de cases, una amb porta al carrer del costat nord i l'altra amb les portes mirant al carrer del costat sud, i totes elles solen disposar d'aquest pati a l'interior de les illes de cases. Cada parcel·la tenia aproximadament la mateixa superfície, un rectangle de 13,50 m de nord a sud i 7 m d'est a oest, amb una superfície de 114 m², de les quals 96 m² d'espai interior, la resta era un pati obert (Puig 2016, 372).

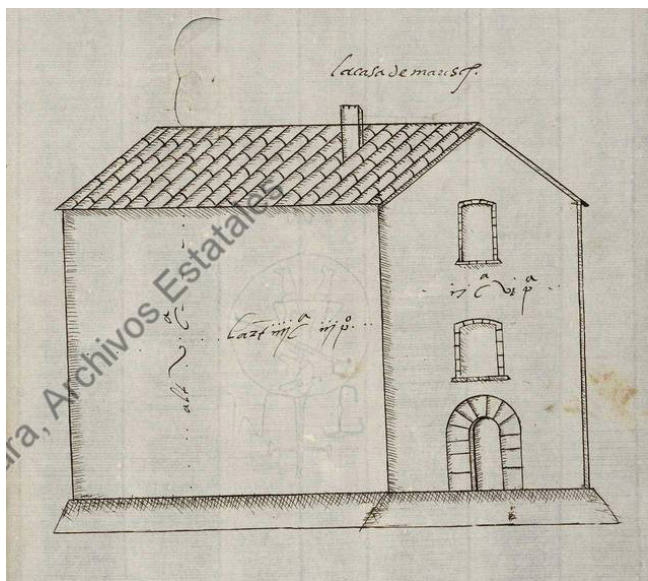
La realitat original devia ser aquesta, però amb el pas del temps apareixen moltes modificacions, tal com ens indica l'arqueologia i la documentació escrita — com els capbreus —, en què en algunes cases s'aixeca un segon pis, en d'altres es divideixen en dues cases, o bé de dues cases se'n fa una, també n'hi ha que acaben

eixamplant la casa sobre el carrer, amb un porxo cap a la casa que hi ha a l'altre costat del carrer, o bé s'obre un carreró eliminant alguna casa i permetent reubicar la porta d'entrada a altres cases. Un canvi que es produí a nivell viari, conseqüència de la construcció de l'eixample, fou la remodelació del carrer de la Creu, al seu braç sud, que s'allargà obrint-lo al carrer de l'Hospital, eliminant part d'una casa (Illa I, Sector 5, àmbits AL i W2) i reconvertint aquest espai en carrer; s'entreveu clarament en el colze que presenta a mig carrer (Puig 2016, 374). Aquests són els diferents canvis que es poden apreciar entre el segle XIV i mitjans del XVII.

Del moment en què s'estava construint la Fortalesa a mitjans del segle XVI tenim alguns documents que ens mostren la

superfície que ocupava cada casa. Segons el plànol de Pizaño, de l'any 1544 (Pizaño 1), les cases del port tenen una planta rectangular, però el document que realment ens aporta més informació és el dibuix que es va fer de la casa que tenia al barri del port Antoni Marisch, batlle de l'abat, poc abans de ser enderrocada (Fig. 12). Les tres cases que hi havia al Port —encara per enderroc— feien 5 canes i 3,5 pams de llarg, mentre que l'amplada variava (3 canes i 5 pams, 2 canes i 6 peus i 2,5 canes). La mesura és en canes i pams de Montpeller¹⁴ per la qual

Fig. 12. Casa del batlle Antoni Marisch, situada al barri del Port, 1543 (AGS).

¹⁴ Recordem que una cana de Montpeller mesurava 1,988 m, unitat utilitzada als plànols dels projectes de Pizaño, mentre que Calvi utilitzà la cana de Barcelona de 1,555 m.

cosa la més gran feia aproximadament 10,8 m per 7,20 m de superfície, amb un gruix de paret de 0,56 m i una alçada de 9,94 m.¹⁵ La diferència entre les cases del port i les de la vila és que aquestes darreres sempre contempnen al fons de la seva parcel·la la presència d'un espai obert o pati.

Tornant al segle XIII, cal pensar que de la mateixa manera que s'urbanitzà tot l'espai comprès entre la riera i el carrer Major, s'iniciés també la urbanització del costat est d'aquest carrer, amb una illa de cases també formada per dues filades de cases, però en aquest cas en sentit nord-sud. I finalment la construcció d'una nova illa paral·lela a aquesta i la creació d'un nou carrer, el carrer Nou, entre les dues illes.

Gairebé en el mateix moment en què es construïa l'eixample, o poc després, entre els anys 1290-1310, es construí una nova muralla per tal d'encerclar la nova àrea urbana.

L'ampliació del recinte murat a finals del segle XIII comportà alguns canvis a la muralla altmedieval. El més important va ser l'enderrocament de tot el seu tram de migdia, que devia anar de la Torre L en direcció a la Torre H, resseguint més o menys el carrer d'en Conca (o de l'Hospital). En els segles XIV i XV per diferents motius (setges, mal estat de conservació, adaptació a l'artilleria de foc, aiguats, etc) es van refer alguns trams de l'antiga muralla altmedieval, com el que es troba situat entre les Torres H i I. L'aiguat del 1421 enderrocà la Torre K, aixecant-se posteriorment una nova torre de planta circular. A mitjans del segle XVI Pizaño decideix obrir una porta a l'angle nord-est de la muralla, enderrocant la Torre I. L'única torre supervivent que no s'enderrocà o quedà amagada sota la muralla renaixentista, la Torre H, fou enderrocada parcialment per tal d'obrir una obertura i accés cap al pati d'armes durant l'era moderna.

De la muralla baixmedieval sabem que ja estava construïda tota o en bona part l'any 1304, segons un capbreu d'aquesta data —i encara inacabada segons el capbreu del 1364—, mentre que el seu perímetre ens ve indicat pels plànols de Pizaño i Calvi de mitjans del segle XVI. Sabem que en aquest cas les torres tenien una planta circular, característica la qual correspondria a les torres M, A, B, C, D, E, F i G. D'aquestes únicament eren visibles, pel seu estat de conservació, les torres A, B, C, F i G, mentre que les torres D i E van aparèixer durant les excavacions dels anys 1994-1995. La torre M es troba amagada, si encara es conserva, a l'interior de la muralla renaixentista al seu costat de ponent.

Durant el segle XIV coneixem l'existència d'obres de manteniment i reparació de muralles a Roses. El fet és que torna a esclatar el conflicte entre l'abat i el comte per qui tenia la potestat de fer-ho. Ben aviat, el 1336 els obrers del comte estan treballant als murs de la vila de Roses i per tal de finançar-ho, el comte demana el vintè al seu batlle de Roses. Per la seva banda l'abat també vol construir o reparar la muralla però es troba davant la negativa de gent del poble a col·laborar-hi. En conseqüència, alguns vilatans seran excomunicats pel bisbe per aquesta raó. Fins i tot, l'església del monestir fou profanada per la violència dels homes del comte,

¹⁵ AGS, MPD 48, 099, 1-3. Cases del batlle Antoni Marisch al Port de Roses, 1551-1565.

que obriren una nova porta batejada com a Portal Gener a la muralla i les claus de la qual se la quedà el comte, etc. (Pujol 1997, 79-82). Probablement el document més eloqüent és el que data de l'any 1359, en què l'abat Francesc es queixa de la voluntat del comte d'enderrocar i construir de nou les muralles: «quidam parietes que fuerunt antiquitus et sunt constructi versus orientem iuxta monasterium pridem ad fortitudinem et constructionem et reparationem dicti monasterii, ac quidam alii parietes ac quidam muri sive drassanas cum turri versus mare, ac quidam alii parietes, que fuerunt et sunt constructi circumcirca et ad clausuram cuiusdam viridarii, quod est iuxta vallos fortitudinis dicti monasterii et in alodio et proprietate eiusdem, diruantur et destruantur nec non volunt et intendunt in alodio et in littore maris qui ad monasterium predictum pertinet de novo construere, facere et hedificare quosdam parietes et muros...» (Marquès 1992b, núm. 3075).¹⁶

El primer mur devia ser el tram est de la muralla altmedieval, contigu al monestir; el segon podria correspondre al mur de mar (per la drassana i la referència a la torre del moll) de la muralla de la vila que segons els capbreus del 1304 i 1361 encara estava a mig fer o bé als esperons de llevant i ponent que protegien el barri del Port; el tercer mur al que fa referència diu que havia estat construït al voltant del claustre i l'hort del monestir, al costat dels valls de la força del monestir; en aquest cas o parla exactament de la muralla del monestir o bé del tram de la muralla altmedieval més pròxima al claustre i que segueix una orientació est-oest.

Finalment el 1372, el papa d'Avinyó torna a establir clarament la divisió de jurisdiccions entre el comte i l'abat, entre les quals la muralla i els seus portals (Palou 1989, 185 i 195).

Un aspecte sobre el qual s'ha de parlar és l'existència de dues àrees urbanes més, en aquest cas a extramurs. A banda de l'església parroquial de Sant Andreu i el cementiri parroquial annex, que es trobava al nord de la vila, al costat de sud o de mar hi havia dues àrees ben diferenciades, per la funció i l'origen jurisdiccional, el barri del Port i el barri de les Botigues.

Des que la capital comtal es va traslladar d'Empúries a Castelló, el port comtal esdevingué Roses. Si bé hi havia la possibilitat que embarcacions mercants petites i mitjanes, pel seu poc calat, poguessin entrar a l'estany de Castelló, pel grau, i tot travessant-lo, arribar fins a Castelló, a les grans naus mercants els hi era impossible i havien d'ancorar per força al lloc més segur del golf de Roses, l'ancoratge situat en el punt intermedi entre el moll de Roses i la torre de la Trinitat —tal com recorda el dibuix de Francolí de l'any 1543. L'activitat comercial marítima exigia un espai a terra on tenir les mercaderies, per carregar o descarregar, un espai obert —la plaça— i espais tancats i coberts —els magatzems—, a més d'una bona connexió terrestre amb la capital comtal. La lleuda i l'ancoratge la cobrava el comte, motiu que accentuà l'interès del comte per tenir el control d'aquesta àrea. A més, calia potenciar-la i alhora protegir-la, facilitant que les naus poguessin descarregar directament a terra i no haver

¹⁶ Marquès, J.M.; *Lletres 1334-1420. Repertori selectiu. Arxiu Diocesà de Girona*, vol. 1334-1362, Girona, 1992, núm. 3.075, vol. 37, f. 132v-133.

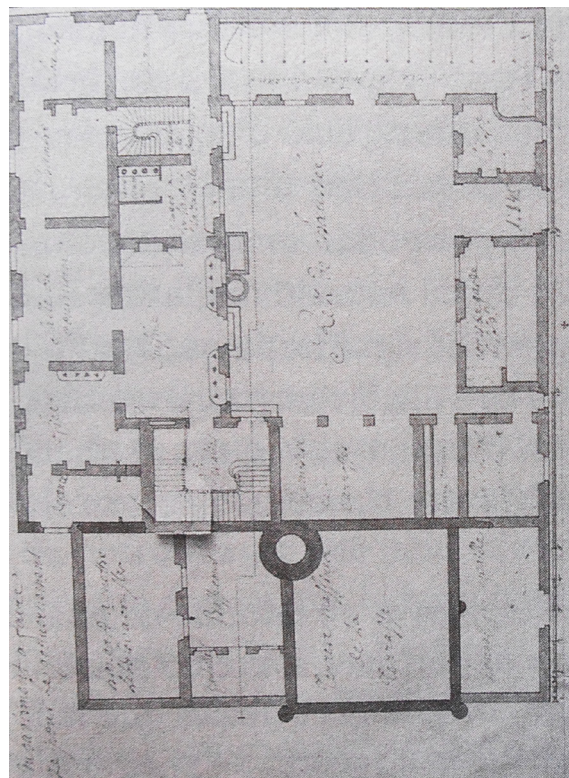
d'ancorar i haver de necessitar barques que realitzessin la tasca d'anar i venir de les naus a la platja. D'aquí que la construcció del moll fos una iniciativa comtal —i potser amb el suport de l'oligarquia mercantil de Castelló—, a més de la construcció d'una torre a la seva punta per a la seva protecció. Un moll i una torre que ja existien l'any 1311, i que se n'hauria de situar l'origen segurament al segle XIII. L'interès per tenir el control d'aquesta àrea augmenta per un altre fet, el militar. Tot comtat que limitava amb el mar solia tenir una o més galeres —l'embarcació de guerra de l'època— que reunides pel comte-rei formaven un estol. El manteniment de les galeres, fossin una o més, requeria d'un espai murat i tancat, a poder ser cobert, on guardar-les: la drassana. El capbreu de l'any 1500 ens informa de l'existència d'un edifici que s'anomenava «la drassana» i que en aquell moment estava ocupat per la universitat de la vila. Aquesta s'havia creat per privilegi reial a principis del segle XV, ocupant poc després un espai adient com era aquest edifici que devia fer dècades que havia deixat de ser utilitzat com a drassana comtal, tenint en compte que el comte no tingué galeres més enllà de mitjans del segle XIV.

La segona àrea urbana creada a extramurs tenia una funció també marítima, encara que en aquest cas pesquera. El barri de les Botigues era el conjunt de barraques que s'estenia al davant del mar, pertanyents als pescadors, on hi guardaven els seus arts de pesca, estenien les seves xarxes a la platja i treien les seves barques en terra. Els ingressos procedents de la pesca, com el delme, el peix senyoriu i el peix de l'obra anaven destinats a l'abat i a la parròquia, no al comte —aquest només obtenia ingressos del peix que s'havia de vendre a la peixateria de Castelló. Aquesta pot ser una bona raó per la qual l'abat cedí un espai entre la Coromina i el mar per tal de facilitar l'activitat pesquera i potenciar l'establiment de nous pescadors.

Sabem que l'espai extramurs també calgué defensar-lo, construint no només una torre a la punta del moll, sinó també —tot aprofitant que el barri del Port estava ben emmarcat entre el tram sud de la muralla de la vila i el mar—per a construir els esperons o murs defensius que protegien el barri del port, un a la banda de llevant i l'altre a ponent.

Una altra estructura defensiva, que recorda un hornabec —segons Lluís Buscató (Bayona et al. 2015, 8)— (Fig. 13),¹⁷ es troba bastida al tram de muralla de migdia, per l'exterior, incorporant la Torre C. La seva funció devia ser la protecció dels portals que donaven a mar, el Portal Nou i el Portal de Mar, sobretot aquest darrer que es trobava just al costat. S'hauria de datar de finals del segle XV o

Fig. 13. Casa del governador de la Plaça Forta, segle XVIII. Inclou al seu interior part del tram de mar de la muralla baixmedieval, la torre C i l'hornabec (SGE).

¹⁷ SGE, CHEC, 648 (Fuente 1998, 219).

primera meitat del segle XVI i actuaria de plataforma artillera de protecció dels dos portals i del barri del Port.

En el segle XV es van produir altres canvis. L'any 1421 un gran aiguat que va tenir lloc a l'Empordà va provocar que la riera de Roses es desbordés provocant grans destrosses en el seu últim curs als horts que hi havia entre la riera i la muralla, i segurament també al rec que venia de la resclosa de l'Abat i proveïa

Fig. 14. Torre A/Nova/
de l'Àngel, construïda a
partir del 1421 (AHM).

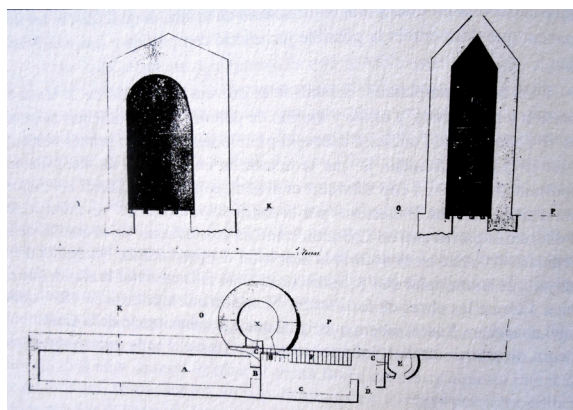
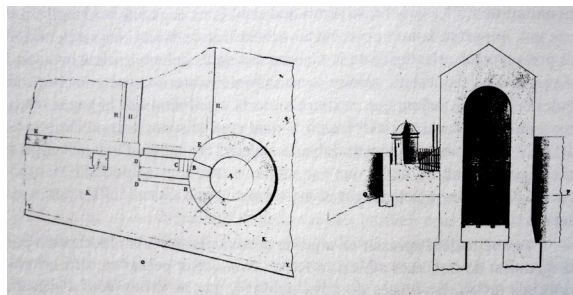

Fig. 15. Torre G/Sant
Josep, construïda a
finals del segle XIII o
inícis del XIV (AHM).

d'aigua a aquests horts. Però del que més parlen els documents és de la destrucció de les dues torres que es trobaven als angles del tram oest de la muralla medieval (torre A i K). La torre A (a l'angle sud-oest), veïna de la carnisseria i el Portal Nou, serà reconstruïda, amb planta circular, però amb un diàmetre major que l'original, i rebatejada com a Torre Nova, segons el capbreu del 1500, o Torre de l'Àngel quan perdi la seva funció defensiva i sigui reconvertida en polvorí durant tot el segle XVII i XVIII (Fig. 14).¹⁸ Mentre, la torre K, que devia ser una torre de planta quadrada pel fet de formar part de la muralla altmedieval, es converteix en una torre de planta circular —segons els plànols de Pizaño, Calvi i Alberti— i també serà reconvertida en polvorí a partir de la construcció de la plaça forta de Calvi i explotarà a l'inici de la Guerra dels Segadors, durant el setge de l'any 1643. Una tercera torre, la G, també serà reconvertida en polvorí i coneguda com a Torre de Sant Josep a l'època moderna (Fig. 15).¹⁹

EL BINOMI CASTELLÓ-CAPITAL I ROSES-PORT

L'únic comtat català costaner que tenia la seva capital a la costa fou el de Barcelona. En la resta de comtats la capital se situava a l'interior (Girona, Castelló d'Empúries i Perpinyà) i els seus ports, evidentment a la costa (Sant Feliu de Guíxols, Roses i Cotlliure). El port complementava l'activitat comercial de la capital, atès que bona part dels productes que es venien als seus mercats i fires eren importats per via marítima a través del port comtal. També cal fer constar que cada comtat solia tenir una drassana on les embarcacions militars —com les

¹⁸ Torre A o de l'Àngel. AHM, CHE, 9706 (Fuente 1998, 136-137).

¹⁹ AHM, CHE, 9705. AGS E, 316, f. 99 (Fuente 1998, 136-137). Castells et al. 1984, 1693. làm. 259. Núms. 50, 51 i 52: *moulins à poudre*. La torre nord del tram de llevant o Torre G té casa annexa i apareix com a: *Magasin de munition de guerre et de bouche*. 1713. làm. 266. 26: *Magasin à poudre*. Hi ha un edifici que va de la muralla altmedieval fins a la Torre G. 1741. làm. 273. *Torre y almacén de pólvora dicho San Joseph*. Al plànol sembla ser la segona torre del tram de llevant o Torre G i magatzem extramurs prop de la muralla i torre. 1813. làm. 287. Encara apareixen al plànol dues torres del tram de llevant (Torres F i G), més la torre de l'angle sud-est (Torre E). Del tram de migdia hi ha el fortí del davant amb dues torretes, la torre annexa pel costat de ponent (Torre C), la torre restaurada el 2016 (Torre B) i la torre de l'angle sud-oest (Torre A).

galeres— se solien construir i guardar, i en tercer lloc l'activitat pesquera que en principi es podia dur a terme al port comtal així com a qualsevol altra població litoral del comtat. En aquest cas també hi havia l'obligació que els pescadors proveïssin amb peix la peixateria de la capital comtal.

Francesc Eiximenis (1387-1391) descriu d'una manera significativa d'on prové la riquesa de les grans urbs marítimes de l'Europa Mediterrània: «ciutats marines (...) car per la mar donen a l'hom tota espècie d'alegria, car per la mar donen a l'hom bell esguard, e sovint novelles e molta abundància de coses necessàries». «E havent dit que, si fer-o pot, que la ciutat sia après la mar, car la mar ret la ciutat pus abundant de totes coses necessàries; e pus rica per raó de mercaders e dels vaixells qui aquí drecen contínuament» (Guixeras 2009, 77). Un aspecte que s'adiu perfectament amb Barcelona, Ciutat de Mallorca, València i Nàpols, entre d'altres.

LA GRAN TRANSFORMACIÓ I EL FINAL DE LA VILA MEDIEVAL DE ROSES

La construcció de la Fortalesa a partir de les obres iniciades per Pizaño i acabades per Calvi a mitjans del segle XVI comportà la destrucció de pràcticament totes les construccions que es trobaven a l'exterior de la vila murada: els barris del Port i les Botigues, l'església parroquial de Sant Andreu i el cementiri, així com la pèrdua de la Coromina de l'Abat i el canvi de curs de la riera, desplaçada més a l'oest, i a partir d'ara coneguda com La Trencada.

Durant la segona meitat del segle XVI i primera meitat del XVII sabem que les torres de la muralla medieval seran reconvertides en polvorins, modificant la seva teulada o pis superior pla en una teulada. Almenys dues ja s'haurien reformat a la segona meitat del segle XVI: la Torre de l'Àngel (a l'angle sud-oest) i la Torre de Sant Josep (torre del tram de llevant amb casa annexa), i una tercera en aquest segle o bé a principis del segle XVII —probablement la K de l'angle nord-oest.²⁰

A l'esclatar la Guerra dels Segadors (1643-1659), la població civil de Roses fugí cap a les localitats veïnes, principalment Empúries-L'Escala i Cadaqués, davant l'arribada dels *Tercios*. La població de Roses va decaure fins a quedar la vila pràcticament deshabitada. Cal recordar que l'any 1645, la torre medieval de l'angle nord-oest, utilitzada com a polvorí, va esclatar arrasant amb tota l'àrea habitada del carrer de la Creu, provocant gran nombre de morts i ferits (Baig 1988, 160-161). L'arribada posterior de l'exèrcit francès, el setge i l'ocupació francesa foren un nou obstacle per al retorn de la població civil. De fet, bona part de les cases de l'interior i exterior de la Fortalesa van patir els danys de la guerra, tant pel setge com pel pillatge i l'abandó en què quedaren. El sector malmès del carrer de la Creu no es va reconstruir sinó que el governador militar francès la reconvertí en un jardí. Tampoc va permetre el retorn de la població civil a

²⁰ AGS E, 316, f. 99 (Fuente 1998, 136-137).

l'interior de la Fortalesa, conseqüència de la qual va ser la formació d'un raval a l'est de la Fortalesa que va anar creixent durant els segles següents, a banda i banda de la riera Ginjolers, fins a convertir-se en la Nova Roses, la nova àrea urbana i única a partir de l'abandonament a finals del segle XVIII dels pocs civils, monjos i capellans que encara vivien a l'interior de la Ciutadella.²¹

BIBLIOGRAFIA

- BADIA I HOMES, J. (1985). *L'arquitectura medieval a l'Empordà*, 2a ed., 2 vols., vol. II-B, p.224-236, p. 246-247 [notes], p. 253-257 [il.], p. 605 i 607-612. Girona: Diputació de Girona.
- BADIA I HOMES, J. (1990). Santa Maria de Roses, *Catalunya Romànica (Volum IX)*, (p. 776). Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- BAIG I ALEU, M. (1988). La vila de Roses en els segles XVI i XVII, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 21, 135-206.
- BAYONA I PRATS, L.; LLENAS I TORRENT, E.; PRAT I BUSQUETS, L.; BUSCATÓ I SOMOZA, L. (2015) *Projecte de restauració d'una torre de la muralla medieval de Roses*. Girona: Servei de monuments de la Diputació de Girona.
- CALVERONS PAGÈS, L. (1975). *Estudio del capbreu de Rosas de 1304*, tesi de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.
- CASTELLS, R., CATLLAR, B., RIERA, J. (1984). *Ciutats de Girona. Catàleg de plànols de les Ciutats de Girona des del segle XVII al XX*. Girona: COAC-Diputació de Girona.
- DE LA FUENTE DE PABLO, P. (1998) *Les fortificacions reials del golf de Roses en l'època moderna*. Figueres: Brau-Ajuntament de Roses.
- DE LA FUENTE DE PABLO, P. (2002). Aigua, ciutat i territori a la Roses renaixentista, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 35, 351-372.
- DE LA FUENTE DE PABLO, P. (2016). Luis Pizaño y sus proyectos para Rosas: idea, traza y decisión. Dins: Cámara Muñoz, A. (ed.), *El dibujante ingeniero al servicio de la monarquía hispánica. Siglos XVI-XVIII*, (p. 181-196). Madrid: Fundación Juanelo Turriano.
- EIXIMENIS, F. 1387-1391; *Lo Crestià. Dotzè*, València: Lambert Palmart, 1484 (inclou el *Regiment de la Cosa Pública*, 1383, als caps. 357-394).
- GUIXERAS, D. (2009). L'urbanisme al *Dotzè del Crestià*, *Mot So Razo*, 8, 68-87.
- IGLÈSIES, J. (1991). *El fogatge de 1497*. (2 vol.) Barcelona: Ed. Rafael Dalmau.

²¹ La fortificació que va rebre el nom de Fortalesa o Força per a Pizaño i Calvi, es convertirà en Ciutadella quan es crea el nucli urbà del Raval a la segona meitat del segle XVII, anomenat així pels francesos al a finals del segle XVII i el XVIII. Amb el seu abandonament el nom popular-rosenc de Les Muralles, que s'emprà durant tot el segle XIX i XX.

- MARQUÈS I PLANAGUMÀ, J.M. (1984). *Pergamins de la Mitra (891-1687)*. Arxiu Diocesà de Girona, Girona.
- MARQUÈS I PLANAGUMÀ, J.M. (1986). *El Cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MARQUÈS I PLANAGUMÀ, J.M. (1992a) *Santa Maria de Roses*. Figueres.
- MARQUÈS, J.M. (1992b). *Lletres 1334-1420. Repertori selectiu. Arxiu Diocesà de Girona, vol. 1334-1362*. Girona.
- MARQUÈS, J.M. (1995). Creació i extinció de parròquies al bisbat de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 35, 405-446.
- PALOU I MIQUEL, H. (1989). *Jurisdiccions i privilegis a la vila de Roses: orígens de la jurisdicció compartida. Segles X a XVI. Estudi dels documents*, UAB, Treball de Recerca, Barcelona.
- PALOU I MIQUEL, H. (1991). El temple de Santa Maria de Roses. Noves aportacions als primers documents, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 24, 31-54.
- PALOU I MIQUEL, H. (1992a). El privilegi de fires i mercat atorgat a la vila de Roses l'any 1421, *Programa de Festa Major de Roses*, Figueres, 2 pàgs, s.p.
- PALOU I MIQUEL, H. (1992b). Ports i drassanes. *Catalunya a l'època de Colom (1450-1506)* (p. 96-98) Barcelona.
- PUIG I GRIESENBERGER, A.M, PUJOL I HAMELINK, M., VIEYRA I BOSCH, G., CARRASCAL I PARDO, C. (1994b) Els recintes emmurallats de la vila medieval de Roses. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 27, 17-41.
- PUIG I GRIESENBERGER, A.M. (1999). Basílica de Santa Maria de Roses. *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- PUIG I GRIESENBERGER, A.M. (2000). L'urbanisme planificat alt-medieval a l'Empordà: els exemples de les viles de Roses i Castelló d'Empúries, *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna (Igualada, novembre 1998)*, 76-89.
- PUIG I GRIESENBERGER, A.M. (2016). L'evolució urbana de la vila de Roses. La trama ortogonal i la parcel·lació gòtica a l'ampliació del segle XIII. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 47, 341-380.
- PUIG I GRIESENBERGER, A.M., CARRASCAL I PARDO, C., TEIXIDOR I MURLÀ, M., VIEYRA I BOSCH, G. (1996). Els principals punts d'actuació al jaciment múltiple de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 242-251.
- PUIG I GRIESENBERGER, A.M., CARRASCAL I PARDO, C., VIEYRA I BOSCH, G., TEIXIDOR I MURLÀ, M. (1995) L'evolució urbana de la vila medieval de Roses (dels segles V al XVII). *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 28, 43-69.

- PUIG I GRIESSENBERGER, A.M., CARRASCAL I PARDO, C., VIEYRA I BOSCH, G., TEIXIDOR I MURLÀ, M. (1995). L'evolució urbana a l'antic solar de la vila medieval de Roses (dels segles V a XVII). *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 28, 41-69.
- PUIG I GRIESSENBERGER, A.M., CARRASCAL, C., PUJOL I HAMELINK, M., TEIXIDOR I MURLÀ, M., VIEYRA I BOSCH, G. (1995). Resultats de les darreres campanyes d'excavació a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà). *Tribuna d'Arqueologia*. 123-132.
- PUIG I GRIESSENBERGER, A.M., PUJOL I HAMELINK, M., VIEYRA I BOSCH, G., CARRASCAL I PARDO, C. (1994a). Resultats de la darrera campanya arqueològica realitzada a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Torroella de Montgrí. 156-165.
- PUIG I GRIESSENBERGER, A.M.; AGUSTÍ, B., TEIXIDOR I MURLÀ, M., MARTÍN ORTEGA, A. (2000). Resultats de la primera campanya d'excavacions a l'església de Santa Maria a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Olot. 172-176.
- PUIG I GRIESSENBERGER, A.M.; AGUSTÍ, B., TEIXIDOR I MURLÀ, M., MARTÍN ORTEGA, A. (2002). Segona campanya d'excavacions a l'església de Santa Maria de la Ciutadella de Roses (Alt Empordà), *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*. Sant Joan de les Abadesses. 301-306.
- PUJOL I HAMELINK, M. (1997). *La vila de Roses (segles XIV-XVI). Aproximació a l'urbanisme, la societat i l'economia a partir dels capbreus del monestir de Santa Maria de Roses (1304-1565)*. Figueres: Brau-Ajuntament de Roses.